

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

SÜNDMUSKÜLLASED ELULOOD

Erich Araku käsikiri

TIINA KIRSS

Eesti mäluasutuste 1990. aastate algusest saadik kogutud eestlaste elulood pakuvad rikkal valikul näiteid mitteelukutseliste kirjutajate katsetest oma meenutatud elusündmusi sõnastada ja neile tähendus leida. Nad on kasutanud selleks nii biograafia kui ka autobiograafia võtteid, rääkides lisaks iseenda elukäigule oma lähedaste, suguvõsa või saatusekaaslaste lugusid. Eestis kogutud eluloomaterjal on kompleksne ja mitmekihiline ning seda võiks nüüd, veerandsada aastat hiljem hakata uurimistöös korpusena käsitlema.¹ On eriline kogemus süstemaatiliselt läbi lugeda kas või osa ühe kogumisvõistluse materjalist: võistlusele esitatud lood on stiililt ja ülesehituselt heterogeensed, seoses XX sajandi ajaloo, eriti sõja-aastate sõlmpunktidega tekib neid tekste lugedes vaatepunktide paljusus. Võib märgata rändmotiive, laene ja vihjeid koolilugemisele ning katseid kohandada oma eluloo jutustamiseks koolis õpetatud kirjandivormi.

Elulugusid, nagu ka teistesse omaeluloolistesse žanridesse kuuluvaid tekste on sageli üritatud üheülbaliselt hinnata tööpärasuse kriteeriumi järgi. Nagu on näidanud tulemusrikas ajalouuurimuse haru, nn ajalugu altpoolt

¹ Elulookogude mitmekihilisus tuleneb esiteks kogumisviisidest, näiteks vastustest samale küsimustikule (nt Eesti Rahva Muuseum), samale võistlusele saadetud tööd (Ühendus Eesti Elulood ja Eesti Kirjandusmuuseum eelistavad seda kogumisformaati). Teiseks võib piiritleda materjali põlvkondlike kihtide (mh järgis seda meetodit Aili Aarelaid) ja kogumuslike kohortide järgi Teise maailmasõja lõpul: Siberisse küüditatud (või Gulagi saadetud), 1944. aastal Läände põgenenud, kodumaale jäänud kirjutajad.

(ingl *history from below*), tuleb tõepärasuse kriteeriumi käsitleda kompleks-sena. Liicati on lihtinimeste mälestused pea ainsad argieluliste (faktoloogiliste) detailide allikad. Mitmed uurijad on möönnud, et elulootekstid ja mälestused lähenevad määratluselt mikro- või argiajaloole. Ajaloolased hoiatavad õigusta-tult, et eluloona esitatud tekst ei tarvitse olla dokumentaalselt adekvaatne, et selles võib esile tõsta faktivigu, mälulünki, kuulujutte ning ränd- ehk kinnis-motiive. Lihtlugejat ei võõrista elulooteksti subjektiivsus: pigem huvitab teda inimene ja tema nägemisnurk, samal ajal eeldab ta, et eluloona ehk mälestus-tena esitatud tekst ei luiska, salga ega valeta tahtlikult. Ei ole lakmusesti ega tõlgendusprotseduuri kirjutatu tõendamiseks, ammugi selgitamaks, kuivõrd kirjutaja midagi varjab, vaikib, häbeneb.²

Samal ajal on kirjandusteaduslike võtetega elulooliste tekstide narra-tiivse poeetika, enese-esitluse ning stilistika uurimine olnud viljakas (Gilmore 2001; Eakin 1999). Kirjandusuurijate huviorbiiti kuuluvad ka mõned nähtu-sed, mida uurivad oma vaatevinklist folkloristid ja etnoloogid, sotsioloogid ja psühholoogid. Oma uuringutes nõukogude aja järgsetest lätlaste elulugudest nimetas Vieda Skultans *kultuurilisteks ressursideks* eelkõige tuginemist rah-vapärimusele: elulookirjutajad tsiteerisid sageli läti rahvalaule ehk dainasid ning osutasid mõistele *liktenis* (lt 'saatus'). „Narratiivid sisaldavad korduvaid põiminguid elatud elu ning loetu, kuuldu ja lauldu vahel.” Samas moodustab mõiste *liktenis* kasutamine jutustuses tähendusrikka mõttelise silla isikliku ja kultuurilise mõõtme vahel, tsitaadid rahvalauludest annavad loole „vaja-likke kirjanduslikke ankurdusi”. (Skultans 1998: 48, 52) Ka James V. Wertsch konstateerib, et kirjutaja ei alusta üksnes oma kogemusest ning soovist seda jagada, vaid väärtustest, sotsiaalsetest mõttemallidest, põlvkondlikest hoiakutest ning keelest, millesse on kätketud folkloristlikud elemendid (muis-tendid, vanasõnad jm) (vt Wertsch 2002: 120–121). Kultuuriliste ressurside hulka kuuluvad nii suuline pärimuskultuur kui ka koolilugemus, kohustuslik kirjandus ja õpikud. Kirjandusteaduslik elulugude käsitlus on pidanud tähele-panuväärseks ning kõitvaks uurimisobjektiks elulugude narratiivsust ning kultuurilisi/tekstuaalseid ressursse,³ millele lugu tugineb ja mille abil kollek-tiivsete mälumustritega suhestub.

Eestlaste nõukogude aja järgsete elulugude korpuste põhjal on ana-lüüsitud nii katkestuse, nostalgia kui ka kultuuritrauma diskursusi (Kõre-saar 2008; Aarelaid 2006), nende äratuntavust või nende puudumist. Diskur-siivsed uuringud eelistavad mälurežiimi elementide kindlakstegemisel ning äratundmisel tekstide paljusust ning anonüümsust. Elulugu kui ühe inimese narratiivne akt, tema teksti ülesehitus ja partikulaarsus jäävad seega taga-plaanile. Alternatiivselt on elulugude partikulaarsusest alustades võimalik teksti mäletamise mustreid seostada vaatepunkti muutuste ning arengu-tega.

² Elulugude tõeefekti on eetilisel keeruline analüüsida. Philippe Lejeune'i mõiste *autobiograafiline pakt* tähendab, et omaeluloolise teksti autoril on vaikiv, allkirjastamata lepe lugejaga, milles ta nõustub rääkima tõtt, vähemalt loobuma valetamisest (Lejeune 1975). Samal ajal ei jää autobiograafiline pakt kirjutaja ja lugeja vaheliseks erasjaks, vastutus kandub edasi ka rahvuslikele, rahvusvahelistele, väidetavalt ka rahvusülestele tasanditele. 1990. aastatel kogutud eestlaste elulugusid on käsitletud Eesti ajaloo valgete laikude täitmise, ülekohtu ja vägivalda tunnistuse ning rahvale ajaloo tagasi andmisena.

³ Vieda Skultans eelistab terminit *kultuurilised ressursid* (ingl *cultural resources*), James V. Wertsch aga *tekstuaalsed ressursid* (ingl *textual resources*).

Mahukaid, st üle 200-leheküljelisi, selgelt, tihedalt, struktureeritud ter-
vikuna jutustatud elulugusid leidub arhiivifondides vähe.⁴ Mälestuste kirju-
tamine on vormiliselt suurem väljakutse kui järjekindel päevikupidamine.
Päevikust võib saada praktiline kronomeeter selleks, et korrastada enda jaoks
toimunut, ajas järge pidada, pühendada mõned hetked eneserefleksioonile,
kujunedes nii mõnele kirjutajale ajapikku omapäraseks vaikivaks kaaslaseks.
Päevikuvormi jaoks piisava kuupäevade jadaga võrreldes nõuab mälestuste
kirjutamine komplekssemaid ajastruktuure, seoste loomist nii tegelaste vahel
kui ka ruumis. Nende ülesannete ees tajub autor küllaltki sageli, et mälestu-
sed on kultuuriliselt suurema kaaluga, „tähtsa” inimese žanr (Kirss, Kivimäe
2009: 7–9). Tagasihoidliku inimese jaoks tekitab see kõhklusi ja nõuab peale-
hakkamiseks julgust, kas või poolteadlikku hinnangut: „ma väärin elulugu”.
Neid tõrkeid on kergem ületada, põhjendades, et kirjutaja tähendab oma
mälestused üles järeltulijate jaoks.

Üheks näiteks mahukast, avaldamiskünnise ületanud lihtsa inimese elu-
loost on 1914. aastal sündinud Valentine Nõlvaku ligi 700-leheküljeline raam-
mat „Ellujääja. Mälestused” (2007). Tütretütre kirjutatud eessõnast ilmneb,
et Nõlvak tegeles käsikirjaga järjekindlalt aastakümneid, et tema mälestused
ringlesid peres, kuni agaramad nooremad pereliikmed võtsid ette raamatu
avaldamise. Teose teeb lugejale huvitavaks nii selle optimistlik ning reibas
hoiak kui ka sündmuste kaleidoskoopilisus. Juba lapsest saadik oli Nõlvaku
elu liikuv ja kaootiline, seal oli palju juhtumisi, ka sagedasi pöörakuid. Väike-
lapsena orvuks jäänud ja talutüdrukuna tööle saadetud tütarlaps rändas
teismeeas pea igal aastal ühest talust teise, Nõlvaku lähisuhted ja laste saatu-
sed tegid ka tema järgmised eluetapid keeruliseks ja dramaatiliseks. Segased
asjaolud viisid pärast sõda Nõlvaku arreteerimiseni ja ta saadeti Siberisse.
Valentine Nõlvaku elulugu ongi üles ehitatud järjestikuste kohakesksete pala-
dena. Erinevalt elulugudest, kus kirjutaja on osalenud „suure ajaloo” sünd-
mustes ning rännanud (vabatahtlikult või sunniviisil) pikki maid ning kus
seega domineerib eeposlik mõõde, on Nõlvaku elu tulvil pisikesi lugusid, milles
ta mängib erinevaid rolle. Loo teeb atraktiivseks autori suur töövõime, vastu-
pidavus ja leidlikkus, alandusele vastamine väarikusega ning positiivne ellu-
suhtumine, millest ta hoiab kinni isegi kõige suuremas viletsuses.⁵

Käesolevas artiklis võtan vaatluse alla 1921. aastal sündinud Erich Araku
eluloo käsikirja. 244-leheküljeline teos hõlmab autori elu kõige sündmuste-
rohkemaid aastaid 1939–1956, st gümnaasiumi lõpetamisest kuni Siberist
naasmiseni: ligi kahekümneaastane lõik oli pool noore ja tegusa täiskasvanu
elust, mil tema ellujäämine oli iga päev kaalul. Autori elu teisest poolest kuni
surmani 2004. aastal ei ole midagi teada: käsikiri jõudis Eesti Kirjandus-
muuseumisse Araku perekonna kaudu pärast tema surma ning pälvis kogu-
misvõistlusel „Sõja mõjud minu ja minu lähedaste elus” postuumselt auhinna.
Kas lugu oli kirja pandud autori eluõhtul või varem sahtlisse kirjutatud, on

⁴ Eesti mäluasutuste elulugude kogumisvõistlused ei ole üldiselt pikkust piiranud.

⁵ Nõlvaku raamat oli lugejate hulgas väga populaarne. Oma retsensioonis nimetab
Ilona Martson teksti melodraamaks, väites, et see on „geniaalne alusmaterjal korralikule
kaheteistosalisele teleseriaalile – kui kellelgi oleks raha ja tahtmist sellest seriaali teha. Ja
kui autor, kes ju ikka veel elu ja tervise juures, selleks loa peaks andma.” (Martson 2007)
Need seisukohad vajaksid eraldi kriitilist arutelu, ka soouurimuslikust aspektist. Küll aga
nähtub, mida tänapäeva lugejad elulugudest ootavad: isiklikkust, emotsionaalsust, siirust
(või selle muljet), dramaatilisust ning muinasjuttudest hästi tuntud süžeed, kus peategelane
kannatab, aga seljatab kõik raskused.

teadmata. Küll tundub käsikiri olevat läbi kirjutatud ning läbi kaalutud puh-
tand, end oma elukäiguga lepitanud inimese mõtte vili.

Käsikirjast on näha, et Araku kui Teise maailmasõja eelõhtul täiskasva-
nuks saanud noormehe elus juhtus pea kõik, mis tema meessoost eakaaslas-
tega sel ajal juhtuda võis: mobiliseerimine mõlemasse okupatsiooniarmeesse,
pääsemine torpedeeritud laevalt Eestirand, teenimine Saksa armee Narva
pataljonis, haavata saamine, nurjunud katse pääseda soomepoistega liitumi-
seks üle lahe, vangistus Patareis, vabanemine 1944. aasta septembris, sõja-
vangi langemine, madala profiili hoidmisele vaatamata reetmine ja arreteer-
imine, Siberi vangilaager, nurjunud põgenemiskatse, seejärel karmistatud
karistusega Kolõma vangilaagrite kullakaevanduste jääne põrgu, asumisaas-
tad, kojutulek Stalini surma järgse eriamnestia raames.⁶ Araku eluloos kumu-
leeruvad sündmused niivõrd, et lugu tundub ühe meeste põlvkonna võimalike
saatuste kompendiumina, emblemaatilisena, omamoodi arhitektina. Lugeja
imetlus autori järjekindluse, vastupidavuse ning jonnaka optimismi vastu
kasvab pidevalt: raske on uskuda, et üks inimene kõigist neist katsumustest
läbi on tulnud ning otsustanud oma mälestused kirja panna.

Eluloovõistluse „Sõja mõjud...” žürii liikmena Erich Araku lugu lugedes
paelus mind esiteks jutustaja hääl, milles polnud enesehaletsemist ega süü-
distusi, pulbitsevat huumorit ega ajalootunnistaja viha, vaid meelekindlust
ja mõõdukust. Jutustaja kirjutamise kavatsus väljendub juhtlausel: „Tahan
oma üleelamisi tõepäraselt, moonutamata ja liialdusteta kirjeldada, näidata
kui raske ja lootusetu on mõnikord elu, aga siiski on ta püha ja armas, et teda
võitluseta loovutada.” (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 1) Selle hoiakuga võtab
kirjutaja kokku oma loo eetose, põhimõtete sõrestiku, mille toel ta loo pea-
tegelasena käitub ja otsustab, ehk kuidas ta oma elu valikuid ja paratamatusi
tagasivaates tõlgendab (Kirss 2011: 365–385, 2006: 109–128). Loo esimeses
kolmandikus väljendab ta oma põlvkonna rahvuslikust kasvatuses tulenevat
meelsust ning selle mõjul sirgjoonelisi ja selgeid seisukohti eesti rahva kannat-
uste kohta sõja ajal. Loo ülejäänud osas, mis käsitleb Siberi vangilaagri aastaid,
ei rõhuta kirjutaja, et ta kannatas eestlasena või rahvusliku aate nimel.
Ta võtab oma elusaatuse kokku väljendusega, mis võiks kehtida mitmete sama
ajajärgu meeste kohta: „olin sündinud valel ajal”. Selle põhitingimuse tõttu oli
tema elus palju valikuid halva ja veel halvema vahel, imekombel pääsemisi
ja ka vahelejäämisi, keerulisi seiku, mis lõpuks ei leidnud mingeid lahendusi.
Araku loo mõttemallid on tema põlvkonna tunnusmärgid, aga need tema loo
jutustamist ei kammitse ega jää domineerima.

Esimesel lugemisel üllatas mind veel Araku detailne silmamälu, näiteks
jutustuses Eestiranna hukust, mis esitatakse justkui aegluubis. Teatud dis-
tantsilt vaatab kirjutaja seda episoodi oma elus nagu filmi: detaile on nii palju,
et kaamera peabki liikuma aeglaselt. Mäluteooriate valguses tundub, et tege-
mist on erakordselt hea episoodilise mälu (vt Tulving 2007), mitmel pool
käsikirjas näib esinevat palju vaieldud nähtus mälusähvatused (ingl *flashbulb
memory*). Kõige imestamisväärsem minu kui uurija jaoks oli aga Araku loo
süüdmusküllasus – mõiste, mis iseloomustab loo poeetikat. Tõsi, suur ajalugu
lõikus Araku ellu korduvalt ja valusalt. Süüdmusküllasuse puhul ei ole küsi-
mus pelgalt sündmuste arvus, läbivas seiklusrohkuses ega *action*-filmiliku

⁶ Eravestluses märkis Aigi Rahi-Tamm, et nii Araku kui ka Rahi-Tamme uuritud
Aleksander Loogi mälestustest ilmneb, et need mehed läbisid kõiki võimalikke sõjaaegseid
etappe kaleidoskoopiliselt (vt Rahi-Tamm 2011).

kiire ja muutuva tempo matkimises, vaid nende seikade jutustamise täiuslikus seoses jutustaja eetosega. Oma ajalise mahutavuse ja ruumilise haardega läheneb jutustus seega eeposlikule mõõtmele. Adriana Cavarero kirjutiste valguses sobib sündmusküllasuse mõiste vanakreeka eeposte poetikaga, mille järgi täiuslikud teod (kr *arete*) tagasid kangelasele hiilguse (kr *kleos*) ning temast lauldi põlvest põlve edasi kantud lugulauludes (Cavarero 2000: 17–32). Mõeldes Alessandro Portelli uuringutele suulise ajaloo ning ilukirjanduslike tekstide seostest (Portelli 1991: 270–282), küsin: kas lihtsa inimese elulugu võib jutustada samasuguse kaalukusega kui Homerose „Iliast” ja „Odüsseiat” – mõistagi ilma, et kirjutaja ise antiikeeposi ja nende jutustamismustreid tunneks või eepostes leiduvatest lugudest midagi teaks?⁷

Erich Araku läks maailmasõtta nagu üks paljudest vähem tähtsatest Kreeka või Trooja sõdalastest, kelle sõjatee võis viia kodust kaugele, kellest jäi lugulaulu kolme- või neljarealine jälg, mis märkis ära, kuidas relv ta keha läbis ja et ta surm oli väärikas. Araku pääsemised ja kojutulek (kõige pikem teekond oli Siberist, mitte sõjast) annab juba geograafilises mõttes Homerose „Odüsseia” mõõdu välja. Ta liikus tapiga korduvalt laagrist laagrisse, nagu Gulagis mässude vältimiseks tavaks oli. Ometi toimub loos mõndagi eriskummalist. Omal valikul ja nõul põgenes Arak koos ühe kaaslasega vangilaagrist ning ühekuine rännak taiga kaunis looduses oli vabaduspuhanguks, ehk isegi Araku eluloo kõrghetkeks. Vangilaagrite võrk oli aga nii tihe, et ettevõtmine oli määratud nurjuma. Ometi teda ei hukatud, vaid ta jäi napilt ellu ning saadeti Kolõmassa, ühte Nõukogude Liidu karmima režiimiga vangilaagrite rägastikku. Arutelud sellest, kuivõrd Araku lugu tervikuna kuulub ajalootunnistuse (ingl *testimony*) kirjanduse hulka, milline on tema seos praeguses kultuuriteoorias ülekaalus olevate „õige” kultuurimälu skeemide ning normatiividega (vt Assmann 2006), jäävad väljapoole käesoleva artikli piire.⁸ Käsitlen sündmusküllasust kui ühte eluloojutustuse narratiivsuse aspekti, arendades Erich Araku loo kui erilise näite varal ka selle mõiste teoreetilisi võimalusi.

Eluloojutustuse raam, ajatelg ning eetos

Erich Araku enese ja oma perekonna esmane esitlus on üldsõnaline, isegi umbmäärane: loo alguseks oli jutustaja aastal 1939 17-aastasena gümnaasiumi lõpetanud, ilmselt Tallinnas, kuigi ta kooli nime ei täpsusta. Perel oli pooleli maja ehitamine, isa soovitas pojalt tööle minna ehitusmaterjalide ärisse, mis tuli ka kodu ehitamisele kasuks. Erichil oli kaks õde, keda ta ei nimeta nimepidi ega ka iseloomusta, vanematest kirjutaja peaaegu vaikib, mainides vaid, et isa oli enne sõda tegev mitmes poliitilises organisatsioonis. Arak jutustab kronoloogiliselt ning periodiseerib oma elulugu lihtsalt ja tavapäraselt aastate lõikes vahepealkirjadega „Algasaasta X”. Täpsemad dateeringud on teksti sees. Daatumeid, näiteks millal ta mobiliseeriti, millal toimusid tähtsamad lahingud, milles ta osales, millal ta arreteeriti, millal vangilaagrist välja kirjutati, on dokumentide ja teatmeteoste toel kontrollitud, ning osade doku-

⁷ Pikkade elulugude uurimise kohta vt Gullestad 1996.

⁸ Eneken Laanes on huvitavalt ning ulatuslikult käsitlenud „tõrjutud” mälestuste mõju laagrite ja küüditamiste sotsiaalsele mäletamisele (Laanes 2017).

mentide koopiad on loo juurde lisatud.⁹ Páris alguses kasutab Arak Euroopa sõjaeelse olukorra iseloomustamiseks šabloone: áikese-eelne seisund, sündmustest tulvil ajalehed, poliitilised võtmeotsused, sissetungid, sõjadeklaratsioonid, okupatsioonid. Selle kroonikalaadse esitlusviisiga – ta justkui vaataks nädalaringvaadet või kuulaks raadiosaateid – loob kirjutaja áreva ajastu kiireneva efekti, hoogsa eelpala, mille valguses ta ise on hall, peaaegu anonüümne liikumatu tegelaskuju, kelle otsuste jada seisab alles ees, kelle elu jutulõng pole hakanud veel kerima. Kuid varsti (siis, kui lugeja juba arvab, et loeb tsitaati ajalooõpikust) jätab jutustaja selle võtte kõrvale ning asub oma elusündmustega raami täitma. Lõikumiskoht suure ajalooa on mobiliseerimiskutse Nõukogude sõjavákke 23. juunil 1941. Tegelikult järgib ta mobilisatsioonikäsku alles kaks kuud hiljem, olles vahepeal end koos koolivenna Arviga metsas varjanud.

Eluloo lühikeses eessõnas võtab Arak kokku oma ellusuhtumise: „Jáin ellu, sest võitlesin oma elu eest, olin suur optimist, ei halanud kordagi oma viletsa elu üle ja – ka õnne peab elus olema.”¹⁰ Ellujäämiseks on Araku sõnutsi vaja nelja tegurit, millest kolm sõltuvad inimesest endast: võitlus enese säilitamise nimel, optimism, eneseháletsusest loobumine ehk selle trotsimine. Araku puhul kaasnes erakordne vastupidavus ja tugev tervis. Ent kuidas väljendub jutustuses „õnnefaktor” ehk vedamine?¹¹ (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 75)

Araku eluloos on kaks õnnelikku pääsemist, kuid ka juhtumeid, mis lõpevad rängalt. Esimene on pääsemine pommitabamuse saanud mobiliseeritud Tallinnast Leningradi vedavalt laevalt Eestirand 24. augustil 1941. See on õnnelik juhus ehk juhuste ja heade hetkeotsuste kombinatsioon. Eestiranna kohta on kirjutatud mälestusi ja uurimusi (vt Õun 2015: 105–109), nende seas on Araku seitsmeleheküljeline kirjeldus laevahukust üks detailsemaid, jutustatud aistinguterohkelt, táis naturalistlikke táhelepanekuid, mis osutavad selgele, justkui tardunud mälukaadrile.¹² Hiljem reflekteerib Arak lühidalt, kuidas talle pärale jõudis, kui noatera peal ta tegelikult seisis. Laevasõidu alguses oli juhuslikult trehvatud koolivend Olev kutsunud teda laeva tekile – olnuks ta käsu järgi ja kuulekalt trümmi jáanud, poleks ta ellu jáanud. Ei siin ega ka mitmes teises episoodis salga jutustaja oma praktilisi eluoskusi, mis tõenäoliselt võisid tuleneda loomupárasest heast tehnilisest taibust, kodusest töökogemusest ning noorkotkaste rühmades osalemisest. Kõigest sellest on kirjutajal ka Siberi-aastatel tublisti kasu.

⁹ Mõnedes eestlaste sõjamälestustes on jutustuse ajalise korrastamise aluseks kalendermärgmik, mida õnnestus pidada ja alles hoida ning millest sai meenutamisprotsessis mälutugi (vt Subbi 2008). Seega sarnaneb vahelekirjutustega kalendermärgmik laiendatud kroonikaga, mida Hayden White peab üheks põhiliseks (kuigi tema silmis arháiliseks) ajalookirjutuse vormiks (White 1980).

¹⁰ Metodoloogilise märgusenena lisan, et elulugusid uurides olen püüdnud vältida tsiteerimist, mis rebib paratamatult osutatud lõigu kontekstist välja. Raamatus „She Who Remembers Survives” (Kirss jt 2005) tegime náiteks analüüsitud terviktekstid káttesaadavaks lisas, et lugeja heal juhul paigutaks tsiteeritud passused oma algkonteksti. Ka käesolevas artiklis on valitud „eksimine” samas suunas: dekontekstualiseerimise ohu tõttu on tsitaate vähe. Tsiteerimise ja ümberjutustamise ohtude arutelu on olnud kõige tihedam suulise ajaloo uurijate hulgas, kes eelistavad oma uurimusi kirjutades kasutada heli- ning videolindistusi, mitte litereeringuid. Sellel teemal on kõige rohkem arutletud suulise ajaloo uurijad, nt Alessandro Portelli, Luisa Passerini jt.

¹¹ Õnnetáhe metafoorist on kirjutatud Tiia Jaago (2011).

¹² Kokku kulub Eestiranna loo jutustamiseks 11 leheküljele (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 19–30).

Eestirand jooksis 300–400 meetri kaugusel Prangli saare rannast madalikul kinni (Õun 2015: 107). Kaldale jõudmine mõjub Araku jutustuses pingelangusena, kuid lugu pole veel lõppenud: Kaberneeme üle veetud mehi koheldakse mobiliseeritutena ja nad deklareeritakse Saksa sõjavangideks. Päev hiljem nad siiski vabastatakse Hjalmar Mäe eestkostel. Tallinnasse jõudes kõnib Arak 11 kilomeetrit koju ning astub üle läve justkui surnuist ülestõusnu. Siin väldib Arak dramatismi ja lisab oma õe skeptilise ning humoorika repliigi:

Õhtuks jõudsin koju ja rõõm oli suur, kui eemalt juba nägin, et kodumaja on terve. Toas oli pere koos ja istusid õhtuses söögilauas, kui ma tuppa astusin.

Noorem õde hüüdis: „Sa poiss ei läinud ka seekord mobilisatsiooni.”

Kui ma nendele kõik ära rääkisin, mis minuga juhtus ja kuidas ma „Eestirannal” enne pommitamist trümmist välja ronisin, siis ohkasid kõik südamest. (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 30)

Oluline on märkida, et Eestiranna ohvrite arvus (ning muudes laevahukku puutuvates andmetes) Arak eksib, väites, et konvois, millesse Eestirand kuulus, oli 150 laeva ja hukkunuid oli kokku 20 000–30 000 meest. Sellised vead ja ebatäpsused esinevad elulugudes sageli (mõnikord šokiseisundi või kuulujuttude tõttu) ning on üheks ajaloolaste skepsise põhjuseks. Teisalt on Alessandro Portelli veenvalt argumenteerinud oma kanoonilises uurimuses „The Death of Luigi Trastulli: Memory and Event”, et asjaosaline, pealtnägija või tunnistaja ei oskagi ohvrite arvu adekvaatselt hinnata (Portelli 1991: 4, 26). Araku faktiveas võib näha kõiki kolme funktsiooni (sümboolne, psühholoogiline, formaalne), mille täitmiseks mälu manipuleerib ajalooa (Portelli 1991: 26). Araku meenutuses Eestiranna hukust on näha tehnilist silma, head ruumitaju ning külma verd, mis paanika asemel laseb ratsionaalselt oma valikuid kaaluda.

Teine õnnelik pääsemine Araku loos seostub tema haavata saamisega 1943. aastal Ukraina rindel Narva pataljoni ridades võideldes. Haav oli tõsine ning oleks võinud olla surmav, kui lahingupäeva õhtuks poleks kaaslastel õnnestunud teda sõjaväljalt ära tuua: kuul möödus napilt selgroost ja siseelunditest, ent Arak pidas õhtuni vastu, saades õigel ajal operatsioonilauale. „Kas tõesti olen sündinud õnneliku tähe all?” küsib ta väikese irooniaga haiglas lamades, kui haiglat külastab kõrge sõjaväeohvitser ja annab Narva pataljonis võidelnud haavatuile ordenid, koos lubadusega nad kosumispuhkusele saata. Õnneliku tähe metafoor ei tähenda siin üksnes lahinguväljalt eluga pääsemist (Narva pataljonist jäid järele vaid riismed), vaid õnne kui võimalust olukordi ümber hinnata ja ennast säilitavaid otsuseid teha.

Haiglas lamades tegin oma tulevikuplaane. Otsustasin, et kui ma Eestisse jõuan, siis ma siia enam tagasi ei tule.

Milleks on mul vaja siin Ukrainas sõdida? Kelle maad ma siin kaitsen ja oma verega niisutan?

Iga päevaga saan ikka rohkem ja rohkem aru, et sakslane ei suuda nii kauge maa tagant enam ennast varustada. (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 76)

Selles vaimus võtab Arak kokku oma mõtisklused ja kaalutlemised, ning lahinguvapruse eest ordeni saamine tundub talle peaaegu tühisena. Sõnu

„õnn” ja „õnnelik” kasutab Arak oma loos äärmiselt kasinalt ning kui üldse, siis argitähenduses: kõige esimesel vangilaagri talvel oli tal õnne mitte sattuda metsatöödele, kus suremus oli kõrge; põgenemiskatsel oli temal ja ta kaaslasel õnne, et kloorlubjaga jälgede kustutamise protseduur oli piisavalt tõhus, et verekoerad rada üles ei leidnud.

Samas valguses tuleks loos vaadata tagasi eelnevatele otsustusriskidele, nagu Saksa sõjaväkke astumine või käitumine lahinguolukorras, kus valitsevad väikesed kalibreeritud otsused, praktiline vaist, harva hasart ja veel harvemini emotsioon. Vabatahtlikuna Saksa armeesse astumist põhjendab jutustaja paljude eakaaslastega sarnaselt, et nii tundus olevat rohkem valikuid, isegi ajutist turvalisust, olgu siis teenimisel piirivalveüksuses kauges rannapiirkonnas või sanitarina sõjaväehaiglas. Valiku taustaks oli ka rahvuslik kasvatus, sh kuulumine noorkotkaste organisatsiooni, selles omandatud solidaarsus ning salgatunne. Tulemuseks on otsus, mis austab nii väikesesse rahvusesse kuulumist kui ka oma elu säästmist sellesama rahvuslikkuse nimel: „Et meie omariiklus ja sõjavägi oli hävitatud, võisin ma osa võtta selle kurjuse hävitamiseks ainult võõra riigivõimu koosseisus.” (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 30)

Narva pataljoni ja lahingujutustus

Erich Araku eluloo kõige tempokam, ka emotsionaalselt kõige laetum osa on jutustus rindel olemisest, võitlemisest Narva pataljoni ridades Lõuna-Venemaal. Tundub, et kirjutades elas ta tingimusi ja olukordi oma mälusilma ees uuesti läbi, kuigi tagasivaatava, kõiketeadva jutustajana, kasutades edasi viiteid. Kirjutaja libiseb minevikuvormist olevikuvormi meenutamiseheduse survele ega ole vaevunud ajavorme hiljem ühtlustama.¹³ Lahingumüra, pataljoni kaaslaste meeolud rindele minnes, kaevikusõja kaos, haavatute ja surijate karjed, valvsus iseenda kehalise seisundi suhtes (nt esimese kergemalt haavata saamise puhul) – kõike kirjeldab ta hoogsalt ning suure sisenduse jõuga. Valdav paatos on raev, mitte hirm: isegi oma haavatud keha vaatleb ta distantsilt, ratsionaalselt ning kalkuleerivalt. Samal ajal tundub, et jutustaja on teatud määrani treenitud sõdalane, tunneb tehnikat ning suudab kiirelt reageerida.

Lahingumõllus (ehk lahingut meenutades) ei ole võimalik tegelasi isikustada: füüsiliselt tajutavad olid vaid lähedasemad kaevikukaaslased („teine number” ja „kolmas number”). Taaselustades neid stseene oma sõjateest, rõhub Arak konkreetseid aistinguid, märkab vaatamata ümbritsevale kaosele miljööd ning sündmuste loogilist arenemiskäiku. Jutustus esimesest haavata saamisest 20. VII 1943 lõpeb lihtsa epitaafiga kahele langenud kaaslasele. Kahtlemata on uurijal mõistlik küsida, kas Araku lahingukirjeldused tuginevad varem loetud tekstidele, nagu teiste kirjalikud mälestused või kirjandusteosed, näiteks Remarque’ilt või Hašekilt (Kirss, Kivimäe 2009: 5). Sellised laenud esinevad elulootekstides sageli naljade, anekdootide või omavahelisteks paroolideks kujunenud repliikidena, kuid Araku jutustuse koestikus need täiesti puuduvad. Otseseid viiteid sõjakirjanduse *topos*’tele ei paista olevat

¹³ Põnevamates ning ohtlikumates olukordades lülitub ta minevikult olevikule, uuesti läbi elamise ja läbi tunnetamise võtmesse. See on keeleline tunnusmärk, mida eestlaste elulugudes on vähe uuritud (kui üldse).

ning võrreldes Nõukogude sõjaväkke mobiliseeritud suurepärase jutuvestja Boris Raagi mälestustega puudub Araku tekstis nii lai joon kui ka kamraadlikkus.¹⁴ Ta tunneb oma loo ees isiklikku vastutust ja on ise selle peakangelane, tegemata kõrvalhaake teiste lugude jutustamiseks. Võrreldes Araku loo kaalutletud tõsidusega, tunnetame Raagi loos ülevoolavalt bravuurset jutustamismõnu, mida ka lugejas esile kutsutakse.

Ka Araku jutustus oma teisest, tõsisest haavatasamisest on lakooniline, kuid ehe reportaaž. Seisundit, mida ta kirjeldab justkui aegluubis, iseloomustab äärmine pinge, päevi kestnud ülejõukäivast möllust tekkinud tuimus ehk lahinguväsimus. Arak ei rõhuta peategelasena heroismi, vaid oma praktilist meelt, oma keha signaalide asjalikku jälgimist ning külma närvi säilitamist vaatamata valule.

15. augustil 1943 a hommikul kelle viie ajal anti käsk vasturünnakuks. Meid eestlasi oli nii vähe järele jäänud, et saja meetri peale oli vaid kaks kuulipildujat. Avasime tule ja hakkasime hüpetega liikuma [---].

Ei mingit valu ega tunnet, et kuul sinust läbi jooksis. Roomasin paar meetrit edasi ja libistasin end mürsulehtrisse. Seal tundsin, et keset selga vöökohast jookseb verenire. Mõtlesin, et keegi meie meestest on mind kogemata tagant tulistanud.

Minu abi Arno jõudis hüpetega minuni ja karjus mulle: „Kas said pihta!” Minu jaatava vastuse peale, haaras ta minu kuulipilduja ja ütles mulle, et ta tuleb pärast ja võtab mind kaasa.

Hakkasin mürsulehtris riideid eest lahti võtma ja uurima, et ehk sain eestpoolt lasu kõhtu. Ise mõtlesin, et sõin ennem rünnakut lollist peast kõhu täis ja nüüd kõhulasuga mul ellujäämise lootust pole.

Otsisin kõhust auku, aga ei leidnud. Uskusin nüüd kindlalt, et mind tulistati tagant. Aga miks siiski ei ole eespool kuuli väljumise auku?

Verd jooksis seljast kõvasti ja hakkas mööda reisi alla valguma. Hakkasin selga käega katsuma ja tundsin suurt kuuli väljumise ava. Siis ikkagi on mind eestpoolt tabatud. Pöörasin ennast vasakule puusale ja siis nägin, et kuul oli parema puusa kohalt sisse jooksnud.

Kuuli sissemineku auk oli kõrbenud ja sealt verd ei tulnud. Kuuli väljatuleku ava oli selgroole liiga ligidal, hakkasin kartma jalgade halvatust.

¹⁴ Boris Raagi eluloo (2003) teine köide käsitleb tema mobiliseerimist Nõukogude armees 1941. aastal ning kolme sõbraga deserteerumisel ette võetud seiklusrikast teekonda. See köide on kompositsiooni poolest erinev esimesest ja kolmandast köitest, kus „lugu” on vähe: mineviku meenutamine takerdub kirjeldustesse, leidmata jutustusliini, mis sellele vastava hoo annaks. Mälestuste kõige põnevama osa jutustamislaadis on äratuntav sarnasus kelmiromaaniga, mis võibki koosneda lõdvalt kokku punutud seikadest, konstantideks peategelane ja tema sõber. Raagi seikluslool on neli peategelast ehk neli kelmi. Oma värvikuses erineb lugu oluliselt enamikust „korpuselugudest”, kuigi jutustamise kuraasi esineb koos võidelnud meeste suulistes sõjalugudes sageli (Mertelsmann 2011). Raagiga sõjateed jaganud korpustlaste lood olid pärast sõda režiimikohased; neid sai rääkida ning omavahel jagades lihvida vormi, mille sisse mahtusid ka legendid ja „kalapüügilood”. Arakul ning teistel Saksa sõjaväes võidelnutel tuli oma lugu varjus hoida, eriti vahetult sõjajärgsetel aastatel, ning leida veenev alternatiivjutustus, mis võimudele ja pealekaebamisaldistele kohalikele silma ei paistaks.

Liigutasin säärikutes varbaid ja tundsin, et kõik liiguvad. Siduda ma ennast ise ei saanud ja ettepoole vaadates nägin, et meie poisid tulid hüpetega tagasi.

Tähendab, rünnak ei läinud korda. (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 60)¹⁵

Teist korda – seekord tõsiselt haavata saanuna – lahkub jutustaja sõjatantrilt, kuhu ta enam ei naase. Pärast pikemat haiglaravi Dnepropetrovskis antakse talle puhkust, ta sõidab koju, ning pärast riskide ja alternatiivide kaalumist otsustab Saksa armeest deserteeruda. Sarnaselt märkusega, et Eestirannal sai tabamuse just tema trümm, vaatab Arak kõhedusega tagasi sellele, et sakslaste taganemisel lõunarindel hävines sõjaväehaigla, kus ta oli nädalaid lamanud.

Tallinna sadamas hulkudes, loomaks kontakti võimalikuks ülesõiduks Soome, langeb ta justkui saatuse nõögina desertöörina sõjavangi, vabanedes Patarei vanglast alles sakslaste tagasitõmbumisel septembris 1944.¹⁶

Pöördepunktid ja seikluslood

Teises maailmasõjas Saksa sõjaväes olemine tähendas hiljem Nõukogude režiimis elades repressioonide ohtu ja vajadust hoida madalat profiili. Sugugi mitte kõik Saksa sõjaväes võidelnud mehed ei läinud metsavendadeks. Arakul õnnestus pärast sõda saada tööd raamatupidajana väikeses Kooreste külapoes, mida ühel ööl ründasid ja rüüstasid metsavennad. Uurimisel taheti süü suunata Araku peale, tal õnnestus end vabaks rääkida, ent ta lõõg jäi lühikeseks. Enda NKVD poolt arreteerimise loo jutustab ta mitte paratamatusena, vaid kahe võrdse vastase mänguna täie panga peale. Loo kulminatsioonisteeni keskmes on peidetud relv, Araku revolver, mille ta koduteel Ukrainast ühe sakslase käest ostis. Araku reetis tema pataljoni kaaslane, kes NKVD-ga koostööd tehes Saksa sõjaväes olnud mehi nuhkides pikendas ilmselt omaenda elulõnga. Nuhk, teeseldes, et tahab temalt relva ära osta, lavastas kohvikus kahe julgeolekumehe toel kokkusaamise ja Araku kinnivõtmise. Araku jutustuses kiusab lugejat mulje, et ta ise hasardi pärast lavastusega kaasa mängis, lootes siiski pääsemisvõimalusele. Paistab, et ette kaotatud kassi-hiire mänguks motiveeris teda põlastus end režiimile müünud kaaslase vastu, keda ta tahtis võimalikult palju maha kiskuda ja moraalselt häbistada.

Elu Siberi vangilaagris, kuhu viis pikk tee läbi tapivanglate, oli Araku jaoks vägagi isoleeriv: üheks põhjuseks oli kindlasti poliit- ja kriminaalvangide (platnoide) vastandus, mis funktsioneeris Gulagis teadliku sisseehitatud sotsiaalse kontrolli mehhanismina. Et platnoide poolt toime pandud varguste ja muu vägivalda kiuste elama jääda, tuli õppida uusi karme ning jämedaid koode ja suhtlusmustreid ning neid oskuslikult kasutada igal uude laagrisse sisene misel, öösiti barakis aga pidevalt oma isiklikke piire kaitstes. Kinnine iseloom tuli sellises olukorras kindlasti kasuks.

¹⁵ Üheks omaeluloolise teksti proovikiviks on dialoogide käsitlemine. Rekonstrueeritud dialoogid mõjuvad elulugudes sageli kunstlike ehk stiliseerituina. Napisõnaline „Kas said pihta!” sobib osutatud passuses olukorraga, aga kas kirjutaja mäletas seda täpselt ja pani kaaslasele õiged sõnad suhu? Üldiselt tarvitab Arak otsekõnet väga vähe, eelistades teha sisukokkuvõtte dialoogipartneri ütlustest.

¹⁶ Süžee poolest sarnaneb vangistuse õnnelik lõpp ja vabanemisstseen Jaan Krossi novelliga „Stahli grammatika” (1980).

Lisaks ei kohanud Arak laagrites pea kunagi oma rahvuskaaslasi, mainides ainult kahte.¹⁷ Siiski mängib eestlasest kaasvang Elmar olulist rolli Araku elu ühes põnevamas seiklusloos, põgenemiskatsel esimesest vangilaagrist Solikamski lähedal. Jutustuslõigu alguses seletab Arak teda põgenemisele ahvatlenud motiivi: „Põgenemiseks oli vaja vaprust ja riski, seiklushimu ja sellele lisaks trotsi – mitte teha mõttetut tööd riigile, kes hävitab nii metsikult rahvast, näljutades inimesi külmas ja lastes halastamatult surnuks külmuda. Sääraseid, kes põgenemiskatse peale välja lähevad, leidub võib-olla kümme kümne tuhande kohta ja nende kümne hulljulge seast õnnestub põgeneda kõige enam ühel-kahel” (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 126).¹⁸ Esiteks tuli ratsionaalselt mõeldes leida viis, kuidas välja murda ja oma jälgi kinni katta, et laagri valvureid ja koeri ära petta, jõudes piisava edumaaga nende haardelast välja. Kui see oli saavutatud, tekkis pingelangus ning rännakut jätkates sai ümbrust märgata, selle üle imestada. Võrreldes laagrielu rutiinsuse ja hallusega oli ümbrus vahelduv ning loodus majesteetlik, jutustus põgenemiskatsesest on värviküllane. Jutustaja annab lugejale varakult teada, et põgenemiskatse nurjub, et sel ei ole võidukat lõppu. Loo mõjuvust aga suurendab seikluse hasart ning looduse vägevus. Pärast näljas ja puuduses elamist tundus hilissuvine marjade ja seente küllus pillavana.¹⁹

Gulagist rääkivate memuaaride ning laagrikirjandusega seoses väidab Leona Toker, et neis tunnistuslikes lugudes on pinge eetiliste ajendite ning esteetiliste impulsside vahel. Gulagi-lugude žanris kirjutatud tekstides võib tunduda, et „narratiivne akt on autori enda elu pikendus, ning jutustatud elu saab seega oma esteetilise mõõtme” (Toker 2000: 74). Üheks märgiks esteetilise ja eetilise dimensiooni ristumisest on Tokeri analüüsi järgi *segametafoorid* (ingl *mixed metaphors*), mis on ka Wertschi ja Skultansi mõttes kultuurilised ehk tekstuaalsed ressursid: „Tundub, et elu kirjutab end omasoodu, vajutades jälgi valgele lumele, mälule, paberile, laagrikogemuse eetilisele kontiinumile” (Toker 2000: 74).²⁰ Kuid mida teha tekstiga, milles metafoorid peaaegu puuduvad, mis üllatab pigem oma kasinusega? Segametafoorid kuuluvad Tokeri mõttes pigem professionaalsete kui asjaarmastajalike kirjanike pärusmaale. Liiasi tekib ka eesti elulugude kirjutajate tekste lugedes kiusatus omaenda analüüsiga sattumuslikku metafoorsust võimendada. Araku elulooga seoses tuleks taaskord rõhutada, et loo jutustaja väärikus seisneb pigem narratiivse kasinuse nimel selliste efektide vältimises.

¹⁷ Seevastu Boris Raagi jutustuses hoidsid Vene sõjaväest deserterunud mehed oma lühikese seikluse vältel neljakesi kokku, ja nii kaua, kuni kontroll oli lõtv ning nad vahele ei jäänud, jätkus nalja ja koomikat.

¹⁸ Põgenemiskatse jutustamiseks kulub käsikirjas 20 lehekülge (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 126–145).

¹⁹ Ka küüditatute elulugudes on üsna sageli looduskirjeldusi ning imestust taiga võimsa ja lopsaka looduse üle, mille mõõde on Eesti tagasihoidliku maastiku omast kordades suurem. Looduse eksootika nautimine on mõneti vastuolus nende lugejate ootustega, kes arvavad, et elu asumisel oli ainult orjatöö, alandus ja kannatus, kuid minu arvates oleks ennatlik väita, et emotsionaalne ja esteetiline reaktsioon Siberi võõrale loodusele on vastuolus rahvuslikkuse koodi ehk diskursusega. Üheks heaks näiteks selle teema uurimisel on Ronald Rütli teistsugune ehk õnnelik Siberi-lugu „Atarma. Minu elu Siberis” (2002): noor mees, kes 1941. aasta küüditamisel oli vaid teismeline, suutis leida endale meeldiva töö kalurikolhoosis looduslikult kaunis kohas, ning hiljem pidas Siberis veedetud aastaid oma elu parimaiks.

²⁰ „Life seems to be writing itself, imprinting traces on white sheets of snow, memory, paper, in a continuum of the ethics of camp experience.”

Üle poole Erich Araku eluloojutustusest on pühendatud Siberi-aastatele, moodustades omaette massiivi, mille tonaalsus on hall ja argine: ka nalja piiril balansseerimine ning vägivald on igapäevaelu, oma rutiinide ning hak-kama saamise viisidega. Just sellise halli tausta tõttu paistavad lugejale silma seigad, milles on värvi, kas või mõne eseme, detaili või looduskirjel-duse tõttu. Kirjandusuurijale pakub see efekt huvi ka sellepärast, et teksti tekivad justkui paratamatud esteetilised välgatused, hetked, mis jäävad lugejale meelde paremini kui muudatused ja liikumised, mis on peategelase eluolule määravamad. Ka narratiivsel tasandil leidub pikemates elulugudes seiku, millest tundub läbi kumavat eetiline sõnum. Erinevalt valmist, mis on lihtsustatud, isegi allegooriline, ei kaota sellised jutustatud seigad detail-suse sillerdust. Kuigi jutustaja motivatsioon ei tarvitse olla pedagogiline, on need seigad tema jaoks olnud elu õppetunnid, mida ta on nõus lugejaga jagama. Kuna Araku elulugu ei ole otseselt ilukirjanduslik materjal, st see ei ole kirjandusliku intentsiooniga tekst, tuleks püüda neid esteetilisi hetki märgata. Tokeri analüüs „elu enesekirjutuse efektist” ning „jutustatud elu esteetilisest mõõtmest” tabab ära ka eluloolise teksti seikade sillerduse või läbi valgustatud stseeni.

Teiseks näiteks Araku eluloos esinevast paratamatust esteetikast on seik, mis samuti toimub Kasahstani läbikäigulaagris, seekord talvel. Tegemist oli teada-tuntud laagri ellujäämispraktikaga, nimelt haiguse teesklemisega. Arak läks õue lume sisse võimlema ning kurtis siis brigadirile, et abaluude vahel on valu. Teisel simuleerimiskatsel saadeti ta kopsukelmepõletiku diagnoosiga laagri haiglasse, mis tähendas spetsiifilise, kuigi tavaliselt elementaarse ravi kõrval peamiselt kosumist: sooja tuba ja lisakaloreid. Arakut aitas haiglas ka eestlasest perenaine. Ta ei mõelnud aga ainult oma rahulolu peale, vaid märkas raskesti haiget palatikaaslast, kellele varastas köögist salaja neli kala, et need talle ahjus ära küpsetada.

Enne õhtut tuli aga haiglasse „rööv”. (See tähendab läbiotsimist valvurite poolt, põhiliselt nugade otsimine.) Minu voodi otsiti läbi ja madratsi alt saadi rätiku seest kalad kätte.

Perenaine kutsuti palatisse ja küsiti, kust on need kalad pärit? Ta vaatas mind süüdistava pilguga, mis ütles mulle: kas Sul oli ikka veel toidust puudus, et sa pidid varastama? Ma ei saanud talle öelda, et ma tõin need sellele mehele. Ütlesin valvurile, et ma võtsin need kalad salaja köögist. Järgmisel päeval kir-jutati mind haiglast välja ja olin jälle oma vanas barakis. (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 155)

Juhtum sisaldab mitmeid moraalseid niite: (laagrivälises maailmas ime-pisike) vargus teise inimese heaolu nimel, haiglarahu petlikkus (kuna korral-dati läbiotsimisi), laagrirežiimi amoraalsus, reetmismoment, kui varas jääb vahele koos oma heategijast perenaisega. Narratiivse seigana pääseb nelja kala lugu mõjule nende inimlikult mõistetavate motivatsioonide ristumise kaudu, kuid ka sellepärast, et jutustaja ei loe mingit moraali ega kasuta seika ainult kurja režiimi illustratsioonina. Peategelase jaoks on see lugu ebaõnnes-tumisest ehk luhtumisest. Sellise minimalistliku, ent nüansirohke loo puhul võiks nõustuda Tokeriga: siin ristuvad loo narratiivsuses eetilised ja esteetili-sed momendid.

Kolõma, pudelitäis kullahelbeid ja ülikond

Mainimist vääriskid veel kaks näidet argisest pinnast punguvast moraalse ja esteetilise koodi ristumisest: üks on taas lugu nurjunud heldusest, teine üllatab oma teatraalsuse, isegi upsakusega.

Oma uurimuses Kaug-Ida Kolõma vangilaagritest rõhutab Robert Conquest, et 1930. aastate alguses, kui loodi Dalstroi (ehk Kaug-Põhja ehitustrust), majandati sealseid sunnitöölaagreid suhteliselt humaanselt. Põrdepunkt tuli 1937. aasta NLKP Keskkomitee pleenumil, mil Stalini isiklikul soovil otsustati laagrite režiimi karmistada (Conquest 1978: 47–49). Kolõmast sai kurikuulus eikellegimaa maailma lõpus, kust ränkkraskete ilmastikuloode ja töörežiimi tõttu pea keegi tagasi ei tulnud. Seos kullakaevandustega lisab paigale eksootilisuse ning õuduse hõngu, kuigi kaugeltki mitte enamik ei töötanud maa all. Venekeelse laagrikirjanduse hulgas on Kolõma lugudel eriline staatus, neist kõige kuulsam on represseeritud kirjaniku Varlam Shalamovi „Kolõma lood” („Колымские рассказы”, kirjutatud aastatel 1952–1971, NSV Liidus esmakordselt avaldatud aastal 1989), mis kirjanduslikust seisukohast on mitmeti huvitav, eriti dokumentaalsuse/fiktionaalsuse piiri illusoorseks muutmise ning korduste osava kasutamise tõttu (Toker 2000; Young 2011; Boym 2008). Erich Araku käsikirjas on Kolõma-aastatele (30. IX 1947 – 21. X 1955) pühendatud ligi 100 lehekülge (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 147–239). Jaotuslaagrist parvlaeva peale tappi minemisel olevat valvur Araku nime välja hüüdes öelnud: „Nüüd lähed sa niisugusesse kohta, kust sa enam ei põgene” (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 148).

Araku jutustuses Siberi-aastatest, eriti aga nurjunud põgenemiskatsele järgnenud Kolõma-aastatest on vähe värvi, kuid huvitaval kombel veel vähem õudusi. Kõige kõhedamaks tegev lugu salapärasest kirstust, mis tuuakse lattu Araku valvurivahetuses ja mis hiljem seostub skandaalse „Dedovi juhtumiga” (Arak ei seleta, mis see juhtum on), on jutustatud mitte õudusele, vaid mõistatuslikkusele keskendudes: lugu tervikuna jääb Arakule arusaamatuks tol ööl ja isegi pärast, selle võimudepoolse uurimise ajal. Ehk märgib see tema praktilist meelt mitte sekkuda olukordadesse, mis võivad teda ohtu seada.

Üheks Araku elu pöördeliseks hetkeks on kokkupuude Kolõmas hea ning helde inimesega, kellele ta paljastab kullakaevanduse brigadirile räägitud hädavale, et ta olevat oskuslik masinaoperaator ehk „kutseline laevamehhaanik”. Algul tema luiskamist proovile ei pandud: Arakut maa alla kulda kaevandama enam ei saadetud, vaid pandi nädalateks kartsa. Siis aga lasti ta äkitselt välja ning saadeti oma „ametit” proovima kullarikka maa kaevanduste tehnilises meeskonnas. Mees nimega Mihhail äratas Arakus usaldust, võõrustas teda ning võttis nõuks teda kaitsta ning välja õpetada.

Ikka ta minuga suurt ei rääkinud, tõstis vaid mulle suure kausitäie suppi ette, pani võiga kausi lauale ja sinna juurde leiba. Siis võttis laua äärde minu vastu istet, vaatas mulle kaua otsa ja ütles: „Söö kõht täis, siis räägime.”

Ehkki kõht oli väga tühi, sõin väga viisakalt ja rahulikult. Ta sundis mind mitmel korral kõhtu täis sööma. Peale sööki lõi ta käega lauale ja ütles mulle tõsiselt otse silma vaadates: nüüd mees räägime tõsist ja otsekohest juttu.

Jutustasin talle lühidalt oma eluloo ja laagris viibimise kohad.

Rääkisin oma põgenemisloo ja sellele järgneva peksmise konvoide poolt. Samuti et minu laeval masinistina töötamine on vale.

Ta kuulas mind vaikselt, küsimusi esitamata.

Siin toas sain teada ka tema eluloo: Tema nimi oli Mihhail Morozov. Kunagi ammu oli ta olnud Volga laevanduses peainsener, parteilane. 1937 a arreteerimisega heideti ta parteist välja. Ise ta tänaseni ei teadnud, milles ta süüdi oli. Süüdistuseks loeti talle ette riigisaladuste reetmine ja määrati kümme aastat kõvendatud režiimiga laagrit ning saadeti kohe siia Kolõmale. (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 182–183)

Araku eluloo kasinas rütmis mõjub tahes-tahtmata sümbolina tema katse salaja kulda korjata maast leitud äädikapudelisse, eesmärgiks see väike pudel kullahelbeid tänutäheks Mihhailile kinkida:

Toimisin samuti nagu tegi seda geoloog ja esimeseks tulemuseks oli mul nelikümmend kolm kullahelvest. Taskust võtsin kätepuhkimise kaltsu ja panin oma esimese saagi sinna sisse. Pesin kümme künatäit ja iga korraga kullaterade hulk kaltsu peal kasvas. Ma ei tohtinud kauemaks enam jääda, sest pidin alati õhtuseks ülelenduseks õigel ajal laagris olema. Oma varanduse kaltsu sees peitsin elektrimootori alla.

Ma ei osanud siis veel mõelda, mis ma selle kullaga peale hakkan. Ma pidin veel aastaid laagris viibima ja nii pika aja jooksul ei saanud ma seda kulda endaga kaasas kanda. See oli momendil mulle huviks ja hasardiiks, elamiseks ja vahelduseks selles üksluisel elus.

[---] Pudeli koos kullaga otsustasin kinkida Mihhailile, kes oli minu heaks väga palju teinud ja mind ekskavaatorijuhiks välja õpetanud. (EKM EKLA, f 350, nr 1787, lk 199)

Ettevõtmise moraalsele pühendumusele vaatamata Araku kullakogumine luhtus: vahtkond oli valvas ning kullapudel konfiskeeriti. Jutustaja Mihhailiga enam kokku ei saanud. Helendav niit vastupidamise (mitte vastuhakkamise) narratiivis kaob kanga teisele poolele. Seda huvitavamaks muutuvad lugejale need lõigud, kus on märgata tundepeiget, isegi muhedust. Tuletagem taaskord meelde juhtlauseid, millega Erich Arak oma elulookäsikirja alustab.

Üllatusväärseks mõjub kasina ja tugeva tööeetikaga Araku äärmine kokkuhoidlikkus, mis võimaldas tal kahel korral puuduse all kannatavale perele Eestisse 5000 rubla saata. Dramaatiline, peaaegu teatraalne on asjaolu, et Arak palus kodustel talle laagrist vabanemise päevaks saata kohvri, ülikonna, mantli ja kaabu. Pakk jõudiski temani, kuid täpselt kalkuleeritud vabanemispäevaks polnud ta veel taibanud, et sundasumise aastad seisavad tal alles ees ja ta ei või niipea mõelda kodumaale naasmisele. Sellise eksimuse põhjust ta oma loos ei valgusta. Nagu haiglas voodinaabrile kala varastades sisse kukkumise puhulgi mõjub jutustaja siirana isegi siis, kui teda karistatakse või lolliks tehakse. Vabanemispäeval härrasmeheks riietumises on aga elegantset joont ja lavastuslikkust, kuid see läks korda esialgu vaid žestina. Taskus plaaniületamisega teenitud suur rahasumma, lahkus Arak laagrist niisiis mitte ainult härra, vaid isegi rikka mehena, ning talle anti värvasse konvoeerimisel saatja kaasa, et vältida viperusi. Araku laagrist vabanemise stseenid joonistavad välja võiduloo, kuid luhtumisloo varjundiga. Ka siin tuleb

meelde müütiline Odüsseus, kes Trooja sõjast koju rännates kogeb nii jutustamis- kui ka luiskamisõskuse kasulikkust.

Erich Araku narratiivi eetiliseks põhimotiiviks on eestlaslik töökus. Olles oma laagriaastate jooksul mitu korda ümberhinnatud, tühistatud ning taastatud arvestusskeemide järgi visalt tööd teinud, teenis Arak end vangilaagrist priiks – normi ületamise eest luges üks tööpäev kolme eest. Asumiselt vabanemist kiirendasid Stalini surma järgsed amnestiad, millega esiteks vabanesid kriminaalid ning järk-järgult ka teatud kategooria poliitvangid. Saksa sõjaväega „koostööd teinud” inimestele saabus amnestia 1955. aasta oktoobris. Koju jõudmisega lõpeb ka Araku narratiiv.

Kokkuvõte

Nagu kirjanduslikus proosaski, võiks eluloo sündmusküllasust tinglikult defineerida süžee ja jutustuse, sisu ja vormi omavahelise tasakaaluna. Juri Lotmanile tuginedes on Alessandro Portelli sõnastanud selle efekti järgnevalt: „Elulood ja isiklikud jutustused sõltuvad ajast, kas või sellepärast, et neile tehakse lisandusi või kahandusi jutustaja iga elupäevaga. Selles sarnanevad eluloojutustused ja isiklikud jutustused keskaegsete kroonikatega, mis Lotmani väitel on reaalsusega „isomorfsed”: sündmuste perioodiline kirjapanek võimaldab kroonikaid vaadelda määramatult kasvavate tekstidena, mis kasvavad oma ajatelge pidi ilma lõpliku piirita.” (Portelli 1991: 61)²¹ Kirjutaja, kes sellise isomorfsuse saavutab, peab olema oskuslik jutustaja ning vormilooja, selekteerides, arendades seiku ning seoseid erinevatel tasanditel. Imetlusväärne on see, et selline narratiivne võimekus ei tarvitse sõltuda kirjutaja haridusest, samas aga ei kandu hea jutustaja oskused tingimata üle komponeeritud tekstile (Kirss, Kivimäe 2009: 5). Kuigi selline kirjatükk mõjub tervikliku tagasivaatava refleksioonina, võib tundlik lugeja näilises ühtsuses siiski tajuda lünki, sihilikke väljajätte ning vaikusi (Palmenfelt 2006).

Kahtlemata lisab kaalukust jutustaja väärikas hoiak, mis ei pisenda ega suurenda ennast, vaid paigutab end kollektiivsete sündmuste mõõtkavasse, justkui öeldes lugejale: „Mina, siamaani eikeegi, võtan ette oma loo jutustamise teiste sarnaste saatustega inimeste lugude taustal. Paljud on läbi elanud sarnaseid etappe, väljakutseid ja ohte, aga ka mina olen ellujääja.” Taaskord Juri Lotmanile mõeldes: ka lihtsal inimesel võib olla õigus eluloole (vt Lotman 1990 [1984]). Õigustatult on uurijad väitnud, et paljud mälestused ei kuulu mitte üksikisikust autorile, vaid tema suhestatud minale (ingl *relational self*) (Sommer 1988; Sweet Wong 1998; Eakin 1999: 52), ning et tunnistuslikes mälestustes võtab jutustaja endale vastutuse kõneleđa hukkunute eest. Kuivõrd elulooteeksti jutustaja märkab inimesi enda ümber, iseloomustab oma (saatuse)kaaslasid, on huvitav küsimus. Kui Erich Arak seisab oma loos üksinda justkui lagedal väljal, vahel harva jutustades mõnest kaasteelisest,

²¹ „Life histories and personal tales depend on time, if for nothing else, because they undergo additions and subtractions with each day of the narrator’s life. They are much like those medieval chronicles which were, as Lotman says, ‘isomorphic’ with reality because the periodical registration of events made it possible to view them as texts with no final boundary, growing indefinitely along the axis of time.” Portelli viitab itaaliakeelsele Lotmani tõlkele: Ju. M. Lotman, B. A. Uspenskij, Tipologia della cultura. Firenze: Bompiani, 1975.

siis Valentine Nõlvak oli teistest inimestest ümbritsetud sageli häirimise või ahistamise punktini: pereliikmetest, lastest, kooli- või barakikaaslastest. Ka kirjanik Jaan Kross on oma memuaarid rajanud eluteel kohatud inimeste portreteerimisele rohkem kui elusündmuste jutustamisele; oma Siberi-teekonda puutuvates mälestustes kasutab ta kavalalt oma varasemaid kirjanduslikke vahendusi laagrikaaslastest ning nende eluseikadest (vt Kross 2003).

Sündmusküllasus on tekstuaalne efekt, milles jutustaja väarikus ning autoriteet tuleneb rohketest raskustest, seiklustest ja üleelamistest. Kogemuslik autoriteet on teenimatu, isegi sattumuslik: kirjutaja on elanud ärevatel, isegi kaootilistel aegadel, milles ta on pidanud astuma mitmesse rolli, mida rahulikumad ajad polnuks nõudnud.²² „Valel ajal sündinu” elus on olnud ajastu tõttu paratamatusi ning pöörakuid, mille tingimusi ning tagajärgi ta jutustajana lugejale selgitab. Elulugudes ja mälestustes, mis on rajatud tõerääkimise pretensioonile, lisandub kogemuslikule autoriteedile esteetiline autoriteet ehk hea, mitmekülgse loo jutustamine nii osavalt, et lugeja tunneb sellest narratiivset naudingut (ingl *narrative pleasure*). Kogemuslikust ning esteetilisest autoriteedist kasvab välja eetiline autoriteet, teisisõnu Tokeri mõttes on esteetiline ning eetiline aspekt vastastikku läbipaistvad kihid (ingl *co-laminated*). Seega ei tähenda sündmusküllasus pelgalt jutustamislaadi või -tempot, mis sarnaneb *action*-filmiga, vaid kogemuse eripära, nähtuna läbi autori reflektiivsusprisma. Mõistagi ei ole sündmusküllasus normatiiv ega mõõdupuu, mille põhjal eristada „häid” ja „halbu” lugusid, „häid” ja „halbu” elusid. Oskuslikult jutustatud elulugu, millel on suur mõõtkava, põhineb mäletamisel, mis võib olla pidev või katkendlik, jõudes kirjutamise protsessini alles mitukümmend aastat pärast läbielatud sündmusi.

Artikli valmimist on toetanud Haridus- ja Teadusministeerium (IUT22-2, „Kirjanduse formaalsed ja informaalsed võrgustikud kultuuriloo allikate põhjal”) ning Euroopa Liidu Regionaalarengu Fondi kaudu Eesti-uuringute Tippkeskus.

Arhiiviallikad

EKM EKLA – Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv

F 350, nr 1787. Arak, Erich

F 350, nr 1741. Raag, Boris

²² Siinkohal tuleb märkida, et mitmed Eesti Kirjandusmuuseumi ja Ühenduse Eesti Elulood eluloovõistluste üleskutsed on rõhutanud möödunud aegade keerulisust lihtsate inimeste mäletamises. *Keerulisus ja keerdkäigud* on märksõnad, mis suunavad kirjutajaid jutustama, mitte lahterdama n-ö mustvalgete mõttemallide järgi: „Minu ja minu lähedaste saatuse ajaloo keerdkäikudes” (1996), „Sõja mõjud minu ja minu lähedaste elus” (2004). Kogumiste põhjal on koostatud elulooraamatud, nt „Sõjas kasvanud poisid” (2011), „Sõja ajal kasvanud tüdrukud” (2006).

Kirjandus

- Aarelaid, Aili 2006. *Cultural Trauma and Life Stories*. Helsinki: University of Helsinki Press.
- Assmann, Aleida 2006. *Der lange Schatten der Vergangenheit: Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München: Beck.
- Boym, Svetlana 2008. *Banality of Evil, Mimicry, and the Soviet Subject: Varlam Shalamov and Hannah Arendt*. – *Slavic Review*, kd 67, nr 2, lk 342–363.
- Cavareo, Adriana 2000. *Relating Narratives: Storytelling and Selfhood*. London: Routledge.
- Conquest, Robert 1978. *Kolyma: The Arctic Death Camps*. New York: Viking.
- Eakin, John Paul 1999. *How our Lives Become Stories: Making Selves*. Ithaca: Cornell UP.
- Gilmore, Leigh 2001. *The Limits of Autobiography: Trauma and Testimony*. Ithaca: Cornell UP.
- Gullestad, Marianne 1996. *Everyday Life Philosophers: Modernity, Morality, and Autobiography in Norway*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Hinrikus, Rutt (koost) 1999. *Me tulime tagasi*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Jaago, Tiiu 2011. *The Lucky Star and discernment: the positioning of the self and war in the life story of Lembitu Varblane*. – *Soldiers of Memory: World War II and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories*. Toim Ene Kõresaar. Amsterdam: Rodopi, lk 317–342.
- Kirss, Tiina 2006. *Mäletamine ja veendumus. Ühe eesti mehe elu lood*. – Ruti raamat. Artikleid, lugusid ja mälestusi. Pühendusteos Rutt Hinrikusele 7. 05. 2006. (EKLA töid kirjandusest ja kultuuriloost 4.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 109–128.
- Kirss, Tiina Ann 2011. *When is the war over? Ylo-Vesse Velvelt's life story and surviving the 'Czech Hell'*. – *Soldiers of Memory: World War II and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories*. Toim Ene Kõresaar. Amsterdam: Rodopi, lk 365–385.
- Kirss, Tiina, Kivimäe, Jüri 2009. *Estonian life stories and histories*. – *Estonian Life Stories*. Toim T. Kirss. Budapest: Central European University Press, lk 1–33.
- Kirss, Tiina, Kõresaar, Ene, Lauristin, Marju (toim) 2005. *She Who Remembers Survives. Interpreting Estonian Women's Post-Soviet Life Stories*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Kross, Jaan 2003. *Kallid kaasteelised*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Kõresaar, Ene 2008. *Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälu kultuuris. Elulooürija vaatepunkt*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 760–773.
- Laanes, Eneken 2017. *Trauma keelde tõlgitud: kultuurideülesed mäluvormid eesti laagri- ja küüditamismälestustes*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 4, lk 241–257.
- Lejeune, Philippe 1975. *Le pacte autobiographique*. Paris: Seuil.
- Lotman, Juri M. 1990 [1984]. *Õigus biograafia*. Teksti ja autori isiksuse tüpoloogilisest suhestatusest. – J. Lotman, *Kultuurisemiootika*. Tallinn: Olion, lk 365–385.
- Martson, Ilona 2007. *Üksi rändan...* – *Sirp* 28. IX.
- Mertelmann, Olaf 2011. *Boris Raag – „Hope of Staying Alive”: Survival strategies of a Soviet soldier*. – *Soldiers of Memory: World War II and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories*. Toim Ene Kõresaar. Amsterdam: Rodopi, lk 263–279.

- Nõlvak, Valentine 2007. *Ellujääja. Mälestused*. Tallinn: Varrak.
- Palmenfelt, Ulf 2006. The dark shadow of the un-mentioned event: Collapsing taleworlds and narrative reparation. – *Narrating, Doing, Experiencing: Nordic Folkloristic Perspectives*. (Studia Fennica Folkloristica 16.) Toim Annikki Kaivola-Bregenhøj, Barbro Klein, U. Palmenfelt. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 101–116.
- Portelli, Alessandro 1991. *The Death of Luigi Trastulli and other Stories: Form and Meaning in Oral History*. Albany: State University of New York Press.
- Rahitamm, Aigi 2011. „Alexander Loog – Searching for one’s way”. – *Soldiers of Memory: World War II and its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories*. Toim Ene Kõresaar. Amsterdam: Rodopi, lk 235–262.
- Rüütel, Ronald 2002. *Atarma: minu elu Siberis*. Tallinn: Faatum.
- Shalamov, Varlam 1980. *Kolyma Tales*. Tlk inglise keelde John Glad. London: Norton.
- Skultans, Vieda 1998. *The Testimony of Lives*. London: Routledge.
- Sommer, Doris 1988. Not just a personal story: Women’s testimonios and the plural self. – *Life/Lines: Theorizing Women’s Autobiography*. Toim Bella Brodzki, Celeste Schenk. Ithaca: Cornell University Press, lk 107–131.
- Subbi, Ülo 2008. *Lõpp hea – kõik hea! Mälestusi pikalt elurajalt*. Tartu: Kuldsulg.
- Sweet Wong, Herta D. 1998. First-person plural: Subjectivity and community in native American women’s autobiography. – *Women, Autobiography, and Theory: A Reader*. Toim Sidonie Smith, Julia Watson. Madison: University of Wisconsin Press, lk 168–182.
- Toker, Leona 2000. *Return from the Archipelago: Narratives of Gulag Survivors*. Bloomington: Indiana University Press.
- Tulving, Endel 2007. *Mälu*. Tlk Jüri Allik. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Usai, Urmas (koost) 1993. *Eestlased tööpataljonides 1941–1942. I kd*. Tallinn: Olion.
- Wertsch, James V. 2002. *Voices of Collective Remembering*. Cambridge: Cambridge University Press.
- White, Hayden 1980. The value of narrativity in the representation of reality. – *Critical Inquiry*, kd 7, nr 1, lk 5–27.
- Õun, Mati 2015. *Laevahukud Läänemerel 20. sajandi sõdades*. Tallinn: Grenader.
- Young, Sarah J. 2011. Recalling the dead: Representing identity and witness in Varlam Shalamov’s *Kolyma tales*. – *Slavic Review*, kd 70, nr 2, lk 353–372.

Eventful life stories. Erich Arak’s manuscript

Keywords: life stories, memory, autobiography, narrativity, World War II in Estonia

This paper focuses on a contextual analysis of a 250-page manuscript life story written by an Estonian man born in 1921, who survived mobilization into both World War II occupation armies, subsequent imprisonment in the Siberian Gulag, and later, after a failed escape attempt, several years of imprisonment and resettlement in the Kolyma mining district in the Far East. The text was submitted posthumously to an Estonian life story collection competition in 2004. In this paper, Erich Arak’s manuscript is used as an example to develop the concept of an “eventful” life narrative, both as the kaleidoscopic cumulation of narrated expe-

riences and the resultant epic dimension of the story's poetics. Vieda Skultans and James Wertsch's terms "cultural" and "textual resources," and Leona Toker's concepts of "mixed metaphors" and "co-lamination" (as seen in Gulag literature) enable the discussion of the paradoxical relationship of Arak's life story's ethical substrate and aesthetic effects. The proposed analysis is complementary – perhaps even cautionary – with regard to methodological approaches that (skeptically, even suspiciously) diagnose and classify life stories according to discourses of nationalism, resistance, rupture, and nostalgia.

Tiina Kirss (b. 1957), PhD, Estonian Literary Museum, University of Tartu, Senior Researcher, tiina.kirss@ut.ee

SÕJAKUJUTUSEST TÄNAPÄEVA EESTI KIRJANDUSES

Leo Kunnase sõjad

PIRET VIIRES

Eesti sõjakirjanduse uurimisest

Sõda on eesti kirjanduses olnud ideoloogiliselt laetud teema, ühtlasi on sõjakujutus eesti kirjanduses olnud seotud ka üldinimlike aspektidega. Eriti Teine maailmasõda on ajaloo­sündmus, mis on tekitanud erinevaid ja teravalt ideoloogilisi representatsioone. Mõistetavatel põhjustel on vastandlike hoiakutega kujutatud sõda ja eriti Teist maailmasõda nõukogude eesti ning pagulaseesti kirjanduses. Võib öelda, et taastatud Eesti Vabariigis on sellele lisandunud veel kolmaski vaatepunkt, mis püüab mõtestada seda keerulist ajaloo­sündmust terviklikult, äärmustest hoidudes. Sõjakujutus võib olla konkreetne, lähtudes toimunud ajaloolistest sõdadest, aga ka abstraktne, esitades sõda ähvardava ohuna, näiteks Kolmanda maailma-sõjana, tuumaohuna, selgelt piiritlemata terrorismina või ka lihtsalt üldise sõjahirmuna.

Eesti XX sajandi teise poole kirjandusteaduses on seni põhiliseks uurimiskeskmeks olnud XX sajandi alguses ja keskel toimunud sõjad: Esimene maailmasõda, Vabadussõda ja ennekõike Teine maailmasõda koos oma vastuolulise ja keerukusega. Sõjateemalise kirjanduse käsitlused on sõltunud vastavast ajastust, riigikorrast, ideoloogilisest dominandist.

Senistes eesti kirjanduslugudes (sh nõukogude ajal ilmunud käsitlustes) on valdav olnud ajalooline vaade. Nõukogude ajal liikus eesti sõjakirjandus 1950. aastate tugevast ideoloogilisest suunast ja sotsialistliku realismi kaanonile alluvatest teostest sulaaaja üldinimliku dimensiooniga sõjaromaanideni, mille keskmes oli inimesekujutus sõjasituatsioonis. Luule Epner on leidnud, et 1960. aastaid võib nimetada uue sünteesi nõudluseks, kus lisaks mastaapsetele sõjapiltidele oleks olemas ka inimsaatuse psühholoogiline analüüs (Epner 2001: 480). ENSV sõjakirjandust on põhjalikumalt analüüsinud näiteks Ülo Tonts (1985) ja Naftoli Bassel (1985) ning võrrelnud seda üleliidulise sõjakirjanduse näidetega. Ülo Tonts on vaadelnud eesti nõukogude sõjaproosa dominante ja vastuvõttu ning esile toonud, et domineerinud on sõjaproosa „kitsamas tähenduses“: „Sõjasündmuse ja sõdurisinelites inimesi kujutavad raamatud on kriitilises retseptisoonis „tsiviilsetest“ sõjaajakäsitlustest mõjukamad olnud, rohkem esile tõusnud ja tõstetud“ (Tonts 1985: 258). Tonts on rõhutanud just sõjaproosa ajaloolisuse, mitte dokumentaalsuse aspekti, kuid vastavalt 1985. aastal valitsenud nõukogude ideoloogiale tõlgendanud ajaloolisust kui kahe erineva ühiskondliku formatsiooni piirist üleminekut (Tonts 1985: 258). Naftoli Bassel on ENSV sõjakirjanduse seostanud „sotsialistliku humanismiga“ (Bassel 1985: 266). Jällegi vastavalt tolleaegsele ideoloogilisele kaanonile leiab

ta: „Pole kahtlust, et sõjateema on üks selliseid, mis nõukogude vennasrahvaste kirjandusi lähendab – seda nii patriootliku ja internatsionaalse sisu kui ka ühise humanistliku ja kõlbelis-filosoofilise probleemistiku tõttu, seostades sõja õppetunde meie nüüdisajaga” (Bassel 1985: 265). Kuid ka tema toob esile murrangu ja uue sünteesi vajaduse 1960. aastatel (Bassel 1985: 268) ja lisab, et 1970. aastatel tähtsustus nõukogude eesti sõjakirjanduses dokumentaalne alge (nt Ülo Tuulik „Sõja jalus”, 1974) (Bassel 1985: 270–271).

Alates 1990. aastatest võib eesti sõjakirjanduse käsitlemisel näha kahte suunda. Üks tõstab keskmesse nõukogudeaegsed tabuteemad (nt Saksa sõjaväes sõdinud eestlaste ja soomepoiste temaatika või Vabadussõda, vt nt Kõvamees 2008). Teine suund võtab appi tänapäevased kirjandus- ja kultuuri-teoreetilised lähenemised ning analüüsib sõjakirjandust läbi nende prisma, näiteks traumateooria, uuemad ajalookirjanduse, kultuurimälu ja omaeluloolisuse käsitlused (nt Laanes 2009; Laanes, Kaljundi 2013; Kirss 2015). Samal ajal on kirjutatud ka üldfilosoofilisemaid ja eesti rahvuspsühholoogiat lahka-vaid arutlusi eesti sõjakirjanduse teemal (nt Undusk 2000). Viimastel aastatel on huvi keskmesse tõusnud Esimene maailmasõda (vt nt Hinrikus, Mattheus 2015), on ka mõningaid üliõpilastöid, mis sõjakirjandust käsitlevad (nt Hiie-mäe 2014).

Seega on senine sõjakirjanduse uurimine Eestis XX sajandi teisel poolel ja XXI sajandi alguses keskendunud XX sajandil toimunud nn suurtele sõdadele. Siinse artikliga püüan sellele lisada uue tahu, keskendudes lähiminevikule ja eesti kirjandusteaduses seni vähem käsitletud sõdadele. Lisaks vaatlen üldi-semalt sõjatemaatika kujutamist eesti viimase aja kirjanduses ja püüan leida selle jõujooni. Lähemalt peatun sõjakujutusel Leo Kunnase loomingus.

Sõjatemaatika kujutusviise taasiseseisvumisaja eesti kirjanduses

Alates 1980. aastate lõpu üleminekuperiодist ja taasiseseisvumisajast võib näha sõjatemaatika kujutamisel järgmisi kontsentreid, mis ei ole seotud XX sajandi suurte sõdadega:

- 1) Nõukogude–Afganistani sõja (1979–1989) kujutus,
- 2) Nõukogude armees ajateenimise lood,
- 3) ühiskondlike murdeaegade kirjeldused (augustiputš),
- 4) Eesti Vabariigi kaitseteenistuse lood,
- 5) missioonilood (Iraagi sõda 2003–2011, Afganistani sõda alates 2001),
- 6) hüpoteetilised tulevikusõjad (sh ulmekirjandus),
- 7) abstraktne üldine sõjaoh.

Nõukogude–Afganistani sõja teema oli teravalt esil punkluuletajate, eriti Villu Tamme loomingus. Murrangulistel laulva revolutsiooni aastatel oli punkluule väljakutsuvalt sotsiaalkriitiline eksisteeriva süsteemi suhtes, paljastades totalitaarse riigi vägivalda. 1980. aastatel oli võimu kuritegudest rääkimine veel seotud suure riskiga, punkluuletajad aga ei vaikinud: näiteks Merca luuletus „Kodukased” rääkis küüditamisest, Villu Tamme „Tbilisi täna-avad” rahvarahutuste mahasurumisest sapöörilabidatega Tbilisis 1989. aastal. Ka Nõukogude–Afganistani sõda käsitlesid punkluuletajad julgelt, irooniliselt ja nõukogude sõjalist retoorikat naeruvääristades. Näitena võib tuua Villu

Tamme „Afganistan”: „Võtkem tankid võtkem püssid võtkem noored sõdurid / Sisse uljal sammul mingem pealinna Kabuli / Afganistan Afganistan” (Tamme 1992: 7). See teema oli punkluuletajate jaoks oluline tõenäoliselt seepärast, et paljud punkarid olid noored mehed, keda ähvardas ajateenistus Nõukogude armees. Nende terav reageerimine Nõukogude–Afganistani sõjale oli seega seotud otsese ohuga ise selles sõjas hukkuda.

Kaudselt on sama temaatikaga seotud Nõukogude armees ajateenimise lood, mis on aga kirja pandud juba taasiseseisvunud Eestis. Siin on dominandiks absurdus ja vägivald. Näiteks Olavi Ruitlase „Kroonu” (2005) on klassikaline kelmiromaan, mis naeruvääristab Nõukogude armeed ja toob koomiliselt esile kogu sealse grotesksuse. Armeed teemat võib kohata Kaur Kenderi „Iseseisvuspäevast” (1998), kus peategelane Karl Pajupuu kelgib oma sõjaväelugudega. Tõsisem on Märten Krossi „Hullumäng” (2014), mis kirjeldab peategelase katseid pääseda Nõukogude armeeteenitusest, teeseldes psüühiliselt haiget. Kõikide selleteemaliste teoste üldine tonaalsus on vastumeelsus Nõukogude armees teenimise suhtes ja seal aset leidva inimväärikuse alandamise paljastamine.

1991. aasta augustiputši on ilukirjanduses detailsemalt kirjeldanud Leo Kunnas „Sõdurjumala teenris” (2001). Erinevalt Nõukogude–Afganistani sõjast ja Nõukogude armeest on tegemist teistsuguse sõjaga – võitlusega oma maa vabaduse eest ja seepärast on selle kujutuse heroiline paatos täiesti erinev eelnevalt nimetatud teostest.

Eesti Vabariigi kaitseteenituse lood, nagu Peeter Kormašovi „Ilma vase-liinita ehk 11 kuud seiklust” (2012) ja Priit Põhjala „Militaarsed miniatuurid” (2014), on ühelt poolt humoorikad, sarnanedes seepoolest Olavi Ruitlase „Kroonuga”. Samas on ka siin näha sõjaväega kaasnevat absurditunnet. Domineerima jääb aga seikluslikkus, adrenaliinisõltuvus ja sõjaväeliste tegevustega kaasnev põnevus.

Samasugust seikluslikkust ja adrenaliini võib leida Martin Plaseri missiooniloost „Minu teine miljon” (2012). Romaan kirjeldab Eesti kaitseväelaste osalemist välismissioonil Afganistani sõjas ja teeb seda postmodernistliku põnevusromaanini ning *action*-filmi võtmes. Sõdurid on leidlikud – karmidest situatsioonidest on võimalik välja tulla – ja samal ajal halastamatud. Plaser näitab, et sõda on võimalik pöörata enda kasuks – nii rahaliselt, tulevases piraadiküti ametis vajaminevaid oskusi omandades kui ka oma seiklusjanu rahuldades.

Missioonilugudeks eesti kirjanduses on veel Leo Kunnase dokumentaalne, realistlik olukirjeldus „Viiv pikas sõjas. Märkmed Iraagi sõjast” (2006) ja Hannes Võrno omaelulooline pihtimus „Missioon. Ühe missiooni päevikud” (2016). Viimase rõhuasetus on sõjakirjelduste asemel aga pigem eneserefleksioonil.

Hüpoteetilist tulevikusõda kirjeldab ennekõike Leo Kunnas oma hoiatus-teeses „Sõda 2023” (2016). Kuid sõjateema on esil ka Kunnase ulmetrilooas „Gort Ashryn” (2008–2010), mis on lugu kapten Anton Irv VIII-st, Eesti Vabandussõja kangelase kloonitud 8. teisiku kasvamisest inimese ja sõdurina ligi tuhat aastat pärast meie aega.

Abstraktne, üldine sõjaohut on esil mõnes nüüdisluuleteoses, nagu hüpoteetiline puhastav sõda (:kivisildniku luulekogus „Enne sõda ja kõike seda” (2012), mida reklaamitakse lausega „Olukorrast enne sõda, et pärast oleks hea lugeda”. (:kivisildnik on ise kirjutanud: „Ma ei salga, et sõda on minu kinnis-

idee. Olen kirjutanud mitu sõjaraamatut [---] ehk näen tonte, ehk näen natuke kaugemale, peagi selgub.” (:kivisildnik 2014)

Viimase aja üks mõjuvamaid sõjateemalisi raamatuid on Andrus Kasemaa luulekogu „Olla luuletaja” (2017), mis annab uuslihtsas ja kohati isegi naiivses sõnastuses teravalt edasi ühiskonnas levivat sõjaretoorikat ja sõjahirmu.

Seega võib näha, et žanriliselt käsitletakse sõjateemat üpris laialt: leidub nii fiktsioone (Kender), isiklikel kogemustel põhinevaid ilukirjanduslikke teoseid (Plaser, Põhjala), mälestuslikke päevaraamatuid (Võrno), luulekogusid (:kivisildnik, Kasemaa), dokumentaalseid teoseid (Kunnase „Viiv pikas sõjas”) kui ka žanripuhast ulmekirjandust (Kunnase „Gort Ashryn”). Sõda, mida on neis teostes kujutatud, on kas konkreetne toimunud sündmus (Nõukogude–Afganistani sõda, Iraagi sõda, uus Afganistani sõda, augustiputš), abstraktne hirmutav sõda ja sõjaoht (:kivisildnik, Kasemaa), sõjaväega ja ajateenimisega seotud üleelamised (Ruitlane, Kross, Põhjala, Kormašov) või hüpoteetiline tulevikuprojektsioon (Kunnas).

Kuigi sõjateema tänapäeva kirjanduses avaldub temaatiliselt ja žanriliselt laias diapasoonis, keskendun järgnevalt kolme erineva sõja käsitlusele Leo Kunnase loomingus. Sõjateema eesti nüüdiskirjanduses kogu oma mitmekülgsuses on aga veel kaardistamata ja läbiuurimata ala ning jääb ootama uusi käsitlusi.

Leo Kunnase kolm sõda

Järgnevalt vaatlen, kuidas on sõda kujutanud oma kolmes teoses „Sõdurjumala teener”, „Viiv pikas sõjas” ja „Sõda 2023” Leo Kunnas, vaieldamatult tänapäeva eesti kirjanduse üks olulisemaid sõjakirjanikke. Tema ulmetriloo-gia „Gort Ashryn” jääb siit käsitlusest välja, sest erinevalt teistest Kunnase teostest on see puhtakujuline žanriulme: selles kujutatavad sõjad on väljamõeldud kosmosesõjad kauges tulevikus ja neil puudub reaalne seos meie lähiminekiku, oleviku või lähitulevikuga. Teised Kunnase kujutatud sõjad on kas reaalset toimunud („Sõdurjumala teener”, „Viiv pikas sõjas”) või võimalik tulevikuprognosis („Sõda 2023”). Leo Kunnasel kui Eesti Vabariigi kaitseväge reservkolonelleitnandil on põhjalikud teadmised sõjandusest, relvadest, sõjalistest taktikatest ja strateegiatest ning see kõik avaldub otseselt ka tema teostes. Kunnase enda elusaatus on olnud eriline. 16-aastaselt püüdis ta Nõukogude Liidust põgeneda ja püüti Rumeenia piiril kinni. Ta oli aasta Vologdas vanglas, siis läks vabatahtlikuna Nõukogude Liidu armeesse aega teenima. Ta on õppinud Helsingi ülikoolis, Eesti Humanitaarinstituudis ja Soome riigikaitse kõrgkoolis, töötanud Eesti Vabariigi kaitsejõududes juhtivatel kohtadel ning teeninud ohvitserina Iraagis. Alates 2007. aastast on Leo Kunnas reservis, kirjutanud arvamuskogusid ja raamatuid (vt Post 2007).

Sõjakirjanduse käsitlemisel on oluline mitte ainult sisu ja temaatika analüüsimine, vaid ka representatsiooniviisid, tekstuaalsed võtted, mida autor on oma teose loomisel kasutanud. Evelyn Cobley keskendub raamatus „Kujutades sõda” („Representing War”, 1993) sellele, kuidas ja milliste vahenditega on sõda edasi antud, mitte sellele, mida on sõjakirjanduses kujutatud. Ühendades narratoloogilise lähenemise poststrukturealistlike teooriatega, analüüsib ta Esimest maailmasõda erineval viisil (nt dokumentaal-realistlikult, avan-

gardistlik-modernistlikult) kajastavate autorite teoseid (Richard Aldington, Jon Dos Passos, Ernest Hemingway jt) ja seob neis kasutatud narratiivsed strateegiad autorite ideoloogiliste positsioonidega. Tema peamine eesmärk, nagu märgib Stephen Bonnycastle (1996), on vaadelda seda sõnumit, mida annab edasi teose vorm, kujutuslaad, ja analüüsida, kas see on vastavuses teose sisust tuleneva sõnumiga.

Sedalaadi lähenemist on võimalik rakendada ka eesti sõjakirjanduse uurimisel. Nii vaatlengi, millised on sõja representatsiooniviisid Leo Kunnase teostes ja kuidas need seostuvad autori suhtumisega sõjasse, tema ideoloogilise positsiooniga.

„Sõdurjumala teener” on autobiograafilisel ainesel põhinev, realistlikult kirjutatud arenguromaan, kuhu on põimitud Nõukogude vanglas ja armees aset leidnud põnevaid sündmusi, mis panevad kaasa elama. Kogu romaani kannab aga moraalne paatos: peategelane Peeter Tergens järgib sõdalase teed, samurai *bushidō* koodi, mis kätkeb lojaalsust, vaprust, pühendumust.

Romaani kõrghetkeks on 1991. aasta augustiputši sündmused reaalse ohuga, et algab sõda ja Eesti iseseisvuspüüded kaovad igaveseks. Peeter ja tema sõbrad formeerisid 1991. aastal relvastatud meestegruppe, kes olid valmis Nõukogude sõjaväele ja tankidele vastu hakkama ning Eesti iseseisvuse eest seisma. Otsustaval ööl enne võitlust väljendab Peeter oma veendumust niimoodi: „Olen juba ammu valiku teinud ja mu valik on sõdalase tee. Ma ei tahagi olla keegi teine. [---] Nüüd ma mõistan, miks koolipoisid läksid Vabadussõtta. [---] See on lojaalsus. Ustavus millelegi, millele peetakse kohaseks või väarikaks lojaalne olla. Sest ainult lojaalsus paneb inimese hindama oma elust tähtsamaks väärtust, millele ollakse ustav.” (Kunnas 2001: 332)

Ja kui vanaproua Kuusik, kelle põõningut Peeter ja tema rühm harjutamiseks kasutavad, küsib: „Aga mis sõjaväes te olete? Eesti sõjaväge pole olemas ja tiblade väes te ka pole? Kus te siis olete?” – vastab Peeter: „Me oleme lihtsalt sõdurid, ilma mingi sõjaväeta. Kui te soovite, võime olla näiteks... teie armee.” (Kunnas 2001: 327)

See romaani viimane, 1991. aasta sündmusi kirjeldav peatükk kannab pealkirja „Päev, mil ei alanud sõda”. Sõda ei alanud, Eesti iseseisvus taastati veretult, Nõukogude tankikolonn lahkus Eesti pinnalt ja see oli enneolematu võit: „Kõige suuremad võidud saadakse ilma sõjata, seepärast ei paista nad silma” (Kunnas 2001: 333). Kuid oluline oli see, et oli meeste valmisolek lahingusse minna ja Eestit kaitsta.

Ühelt poolt annab Kunnas nendest päevadest pildi, esitades neutraalseid realistlikke kirjeldusi harjutamistest, relvade hankimisest, sõjaks valmistumisest. Suuri sõnu ei tehta, patriootlikke kõnesid ei peeta. Tehakse, mida on vaja. Teiselt poolt on nendes lihtsates tegevustes heroilisust, oma „sõdalase tee” tunnetamist, valmisolekut Eesti eest sõtta minna, veendumust, usku ja väarikust.

„Viiv pikas sõjas. Märkmed Iraagi sõjast” on dokumentaalromaan, mis põhineb Kunnase kolmekuulisel teenistusel Iraagis 2005. aasta septembrist novembrini. Tegemist on tõeliste sündmustega, fiktsionaalsus selles teoses puudub. Raamat on üles ehitatud päevikuna, kusjuures sissekanded järgivad diviisi ja brigaadi päevakokkuvõtete vormi. Näiteks on kasutatud sõjaväelist kuupäeva ja kellaaja markeeringut – 04SEPT ja 1700. Täpselt on esitatud sõjaväeosade numbreid (nt 2-70 tankipataljon), relvaliikide kirjeldusi (nt SISU XA-180 ratassoomuk, varustatud 12,7 mm kuulipildujatega). Sama detail-

selt on kirjeldatud Iraagis asetsenud USA Camp Taji tugipunkti ja ümbruskonda. Sellised kiretud kirjeldused vahelduvad vahetumate tähelepanekutega ja vägagi elavate ning mõnikord koomiliste Iraagi külaelu olustikupiltidega. Nagu näiteks see: „Paar Iraagi sõdurit üritas jooksvat vasikat kinni püüda, aga see ei õnnestunud, vasikas põikles osavalt kõrvale, üks sõduritest kukkus ninali, relv raudapidi tolmu sisse” (Kunnas 2006: 24).

Kunnase jaoks oli Iraaki minnes kõige tähtsam teha sealsete sõjakogemuste põhjal kindlaks, milliseid täiendusi ja parandusi oleks vaja teha Eesti sõjaväes. Seega oli kogu missioonil väga konkreetne riigikaitse eesmärk. „Sõdurjumala teenri” heroilisust teoses „Viiv pikas sõjas” ei leidu, tegemist on vaatlemise, õppimise ja muidugi ka vahetus sõjategevuses osalemisega. Kunnas hindab professionaalselt kõrgelt USA liitlasi, kellest võtta eeskujutähtsust ja saada Eesti riigikaitseks vajalikke teadmisi ja kogemusi. Ka „Viiv pikas sõjas” kirjeldab „sõdalase teed”, aga pigem selle argipäeva. Kuigi autor võtab osa sõjategevusest ja kirjutab päevakokkuvõtetes inimkaotustest, mõjub kõik see igapäevase ja neutraalsena: sõjakujutusviis on kiretu, aga samal ajal detailne.

2016. aastal ilmus Leo Kunnaselt raamat „Sõda 2023”, mida on nimetatud dokumentaalseks ulmeromaaniks (vt Kokk 2016) ja mis on omamoodi järg „Sõdurjumala teenrile”: kohtame uuesti peategelasena Peeter Tergensit. Romaanis esitab Kunnas kaks tulevikuprognooosi (raamatus pealkirjadega „Koljat” ja „Taavet”), mis võib juhtuda, kui Venemaa tungib Eestile kallale. Sündmustik on paigutatud aastasse 2023. Üks prognoos lähtub praegu Eesti riigikaitse tehtud otsustest („Koljat”) ja teine lähtub sellistest otsustest, mida Kunnase arvates tuleks teha („Taavet”). Mõlemal juhul on sõda paratamatu. „Taaveti” versioonis püüab Venemaa taastada Nõukogude Liitu, aga tänu heale ettevalmistusele, piisavale varustusele ja NATO liitlaste toele peataks Vene armee pealetung Narvas ja Emajõe rindel, rindejoon jääb stabiilsena püsima Narva jõe – Emajõe – Väikese Emajõe liinil. Ülejäänud Eesti jääb vabaks. „Koljati” versioonis on Venemaa eesmärgiks taastada kunagine tsaaririik, Eesti vallutatakse kiiresti ja ilma olulise vastupanuta, ainuüksi peab piiramisrõngale vastu Tallinn.

Mõlemal juhul lõpeb sõda tänu USA tehtud tuumaahvardusele, USA presidendi ja Putini kokkuleppe tagajärjel sõlmitakse relvarahu. „Taaveti” versioonis jääb pärast sõja lõppu kestma Eesti Vabariik, „Koljati” versioonis jääb Eesti Venemaa tsaaririigi koosseisu Eestimaa suurhertsogkonnana (*Velikoje Knjažestvo Estonii*), milles säilib küll eesti keel hertsogkonna ühe ametliku keelena ja võib kasutada ka Eesti riiklikke sümboleid. Baltimaadest tervikuna tuleb erimajandustsoon.

Romaani „Sõda 2023” võiks liigitada dokumentaalseks tulevikuprognooosiks, millele on antud ilukirjanduslik vorm. Realistlikkust rõhutavad mitmed detailid: illustratsioonid, katkendid tegelaste päevikutest, teosele lisatud kaardid sõjategevuse kohta, väeosade tingimärgid. Samuti on väga detailitapselt kirjeldatud erinevaid relvi ja kogu sõjategevust. Näiteks on lisatud joonised, kuidas valmistada plekist joogipurgist miini. Ka on antud juhised, kuidas piiramisrõngas oleval Tallinnas käituda – kuhu varjuda, milliseid tagavarasid hankida. Kogu piiramisrõngas on esitatud kaardina, nii võib lugeja kergesti saada pildi, kus praegusel linnamaastikul need lahingud toimuda võiksid ning kas tema praegune asukoht jääb vaenlase vallutatud alale või piiramisrõngasse. See annab lisaks dokumentaalsusele ka lugejale isikliku perspektiivi ja väga selge ettekujutuse situatsioonist võimaliku rünnaku korral.

Dokumentaalsust lisab Kunnase järelsõna, kus on sammhaaval ära toodud rahvusvahelised sündmused, mille tagajärjel sõjani jõutakse, samuti erinevatel tasanditel tehtud riigikaitseliste otsuste tulemused ja konkreetsed analüüsid. Nii joonistub pilt, mis ületab ilukirjanduslikkuse piirid ja on pigem tõepärane võimaliku sündmustiku ja tuleva tegelikkuse prognoos.

Kui analüüsida Leo Kunnase sõjakujutuse dünaamikat, siis „Sõdurjumala teener” on realistlik representatsioon, mille vorm on lihtne. Tekst on esitatud ausalt, siiralt ja kirjeldatavaid väärtusi usutakse. Sõda ja sõduriks olemine seostub väärtustega, nagu au, ustavus, lojaalsus. Tegelased on valmis 1991. aasta augustiputši ajal Eesti eest võitlema ja vajadusel surema. Kui Eesti vabadus on ohus, on sõda selle vabaduse kaitseks vajalik. Kunnase tegelased järgivad oma „sõdalase teed” ja kindlaid moraalseid väärtusi. Teose üldine paatos ja suhtumine sõjasse on heroiline.

„Viiv pikas sõjas” on dokumentaalromaan ja seepärast on sõjakujutus ka selles teoses realistlik ja detailne. Ent puudub paatoslikkus ja heroilisus, sõjakujutus on pigem tuim ja üksluinegi. Autori ideoloogiline positsioon on professionaalne ja neutraalne. Nagu autor ise tagakaanel märgib, on see „katse näidata sõda sellisena nagu see on kaadriohvitseri ja osaleja pilgu läbi. Sõda peab rääkima enda eest.” (Kunnas 2006, tagakaas)

Romaanis „Sõda 2023” on seevastu sõjaohtu ja sõda kirjeldatud väga teravalt ja kaasahaaravalt. Ehkki teos kujutab hüpoteetilist tulevikuvisioni, on sõja representatsiooniviisi äärmuslikult tõepärane. Siin on „Sõdurjumala teenrist” tuttavat vormilist lihtsust, siirust ja selgust, ka romaani paatos on ilmne: Eestit tuleb kaitsta iga hinna eest, see on seesama tuttav „sõduri tee”. „Sõdurjumala teenri” realismist on astunud aga samm edasi: rõhutatakse dokumentaalsust ning lugeja viiakse tegelikult toimuda võivate tulevikustsenaariumide maailma. Nii on see omamoodi kombinatsioon „Sõdurjumala teenri” heroilisusest ja teose „Viiv pikas sõjas” dokumentaalsest täpsusest.

Romaanis „Sõda 2023” on autori ideoloogiline positsioon nii kangelaslik kui ka hoiatav. Romaani kannab mure tuleviku pärast, mida on edasi antud realistlike vahenditega, ja nii tuleb esile võimalikule ohule tähelepanu juhtiv sõnum: sõda on võimalik, sõda on tulekul ja kui ei tehta teatud otsuseid riigikaitse tasandil, siis visandatav tulevik võibki olla reaalne. Nii kirjutab Kunnas „Taaveti” järelsõnas:

Kui vajalikud otsused langetatakse õigel ajal, muutub see stsenaarium loode-tavasti teistpidi ulmeliseks – NATO ja Venemaa vahel loodud jõudude tasakaal või NATO-poolne vastukaal tõstab sõja alustamise künnise nii kõrgeks, et seda õnnestub tõenäoliselt vältida.

See oli ka „Sõda 2023” kirjutamise põhjus ja peamine eesmärk. (Kunnas 2016b: 228)

Kuna autori eesmärk on otseselt mõjutada eesolevat tegelikkust, siis on ta valinud selleks realistliku representatsiooniviisi, kus lugejale detailselt kirjeldatakse, mis teda sõja korral ootab ja milliseks võivad muutuda talle tuttavad kodused kohad. Kunnas on sihipäraselt loonud oma teoses võimalikust tulevikusõjast tõetruu kujutluspildi, mis visandab lugejale tõenäolised sündmused ja tulevikustsenaariumid äärmiselt usutavalt. Sellisel dokumentaalsel düstoopiaal ongi üksainuke peamine ideoloogiline ülesanne – mõjutada tulevikku, et hoida ära sõda.

Kokkuvõte. Konkreetne ja abstraktne sõda

Leo Kunnase jaoks on sõda konkreetne, mitte abstraktne. Sõjakujutus tema kolmes vaadeldud raamatus on realistlik, otsesõnaline ja detailne, ta kirjeldab eri relvatüüpe, sõjaväeosasid, lõhkekehasid. Kohati võib Kunnase raamatuid lugeda kui sõjapidamise käsiraamatuid.

Kui 1991. aasta putšiaegset kirjeldust „Sõdurjumala teenris” iseloomustab heroilisus, siis „Viiv pikas sõjas” on pigem neutraalne. Kunnas ei esita küsimusi, kas näiteks Iraagi sõda on õigustatud, ta võtab seda professionaalselt ja näeb ennekõike õppimisvõimalusena USA liitlastelt, et saada teadmisi Eesti kaitseväge arendamiseks. Nii et kaudselt on ka selle raamatu taga Kunnasele omane sõduri tee: kasutada oma professionaalseid oskusi ja teadmisi Eesti kaitseks. „Sõda 2023” on hoiatusromaan, mille eesmärgiks on anda edasi tõetruud kujutluspileti võimalikust sõjast. Samas iseloomustab seda romaani nagu „Sõdurjumala teenritki” heroiline paatos ja peategelased käituvad nii, nagu tõelised sõdalased käituma peavad.

Nii võib kokkuvõtteks öelda, et sõja realistlik ja dokumentaalne representatsiooniviis on Kunnasel seotud võitlusliku ja heroilise ideoloogiaga. Kunnas on pühendunud sõdalane, kelle eesmärgiks on seista oma riigi eest ja kaitsta teda iga hinnaga, järgida „sõduri teed”.

Et tänapäeva eesti sõjakirjanduses ei ole see domineeriv kujutuslaad, vaid ainult üks võimalikest representatsioonidest, näitab see, et mitmed teised eelnimetatud sõda kujutavad teosed lähtuvad hoopis teistelt alustelt. Nii on Nõukogude armee ja nõukogudeaegse Afganistani sõja kirjeldused kas iroonilised (Villu Tamme), koomilised ja grotesksed (Olavi Ruitlane) või kirjeldavad Nõukogude sõjaväe absurdust ja hirmutavust (Märten Kross). Missioonikirjanduses võib olla sõjalt võetud nii selle põlgusväärne kui ka heroiline külg ja domineerima jääb seikluslikkus, mida Martin Plaser annab edasi postmodernistliku tekstilooma ja mängulisusega. Teisalt võib missioonikirjandus olla ka sügavalt isiklik ja pihtimuslik, nagu Hannes Vörnol. Eesti kaitseväes ajateenimist on kirjeldatud kas humoorikas võtmes või filosoofiliselt sõja olemuse üle mõtiskledes.

Neist kõigist eristub abstraktne sõjaähvardus, mis on esil eelnevalt mainitud (:kivisildniku ja Andrus Kasemaa teostes. Abstraktne sõjahirm on kõikehaarav, mis jõuab inimesteni meedia ja ühiskonna kaudu ning mida ei saa eirata – sõda on kaotanud oma konkreetsuse, seega ka haaratavuse ja allutatuse. Kui Kunnas oma detailsete kirjeldustega ja teadmistega sõja toimimise kohta (kuidas toimuvad sõjalised operatsioonid, kuidas liiguvad väed, kuidas vaenlasele reageerida) suudab sõjast aru saada ja seda teatud määral kontrollida, allutada, siis abstraktse sõjaähvarduse puhul selline kontroll puudub. Ometi on ka abstraktsed sõjakujutused samasugused hoiatusteosed nagu Kunnase „Sõda 2023”.

Seega võib sõjakujutus olla nii konkreetne kui ka abstraktne, kuid mõlemat tüüpi sõjakujutusel on sama eesmärk – meenutada inimestele, mida tähendab sõda, ja sõjaohu eest hoiatades püüda seda ära hoida. Leo Kunnas oma teostega on seda kahtlemata teinud.

Kirjandus

- Bassel, Naftoli 1985. Eesti nõukogude sõjaromaan üleliidulises kontekstis. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 264–273.
- Bonnycastle, Stephen 1996. Evelyn Cogley. Representing War: Form and Ideology in First World War Narratives. – Ariel. A Review of International English Literature, kd 27, nr 3 (juuli), lk 176–178.
- Cogley, Evelyn 1993. Representing War. Form and Ideology in First World War Narratives. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press.
- Epner, Luule 2001. Proosa uuenemine kodumaal. Sotsialistlikust sotsiaalsesse realismi. – Epp Annus, L. Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. Eesti kirjanduslugu. Tallinn: Koolibri, lk 478–483.
- Hiiemäe, Sirly 2014. Sõda ja inimene Lilli Prometi teostes „Pimedate akende ajal” ning „Tüdrukud taevast”. Magistritöö. Tallinna Ülikool, Eesti Keele ja Kultuuri Instituut.
- Hinrikus, Mirjam, Mattheus, Ave (koost, toim) 2015. Esimene maailmasõda Eesti kultuuris. (Tallinna Ülikooli Eesti Keele ja Kultuuri Instituudi Toimetised 17.) Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Kirss, Tiina 2015. Esimene maailmasõda eestlaste mälestustes. – Esimene maailmasõda Eesti kultuuris. Koost, toim Mirjam Hinrikus, Ave Mattheus. (Tallinna Ülikooli Eesti Keele ja Kultuuri Instituudi toimetised 17.) Tallinn: Tallinna Ülikool, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 145–196.
- (:)kivisildnik 2014. (:)esiteks sõda, teiseks kaotus, kolmandaks... – Postimees: AK, 19. IV. <https://pluss.postimees.ee/2766632/kivisildnik-esiteks-soda-teiseks-kaotus-kolmandaks> (27. X 2017).
- Kokk, Aavo 2016. Ekspress esitleb ja Aavo Kokk soovitab: Leo Kunnase uus dokumentaalromaan „Sõda 2023”. – Eesti Ekspress 13. XII. <http://ekspress.delfi.ee/lisalood/ekspress-esitleb-ja-aavo-kokk-soovitab-leo-kunnase-uus-dokumentaalaromaan-soda-2023?id=76584572> (27. X 2017).
- Kunnas, Leo 2001. Sõdurjumala teener. Tallinn: Tuum.
- Kunnas, Leo 2006. Viiv pikas sõjas. Märkmed Iraagi sõjast. Tallinn: Tänapäev.
- Kunnas, Leo 2016a. Sõda 2023. Koljat. Tallinn: Küppar & Co.
- Kunnas, Leo 2016b. Sõda 2023. Taavet. Tallinn: Küppar & Co.
- Kõvamees, Anneli 2008. Vabadussõda 1930. aastate eesti romaanis. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 321–334.
- Laanes, Eneken 2009. Lepitamatud dialoogid. Subjekt ja mälu nõukogudejärgses eesti romaanis. (oxymora 6.) Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Laanes, Eneken, Kaljundi, Linda 2013. Eesti ajalooromaani poetika ja poliitika. Sissejuhatuseks. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 561–578.
- Post, Eda 2007. Leo Kunnas ehitab uut maailma. – Eesti Päevaleht 20. X, lk 14–15. <http://epl.delfi.ee/news/kultuur/leo-kunnas-ehitab-uut-maailma?id=51105592> (27. X 2017).
- Tamme, Villu 1992. Tuvi oli tihane. Tallinn: Tiritamm.
- Tonts, Ülo 1985. Inimene ja sõda. Rahvas ja sõda. Märkmeid, väljakirjutusi, kõrvutusi, arutlusi. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 257–264.
- Undusk, Jaan 2000. Ideetud eestlased. Eesti sõjakirjandust lugedes. – Vikerraar, nr 8–9, lk 105–115.

The depiction of war in modern Estonian literature: the wars of Leo Kunnas

Keywords: war literature, representations of war, modern Estonian literature, Leo Kunnas

Unlike the traditional Estonian papers on war literature, which mainly deal with the so-called two big wars of the 20th century, the focus of this article lies on more recent wars and conflicts and their representations in modern Estonian literature, with closer attention to the works of Leo Kunnas. Modern Estonian literature is rich in war themes and representations of various conflicts (e.g. the Soviet-Afghan War, social upheavals, wars in Iraq and Afghanistan, hypothetical wars of the future, an abstract threat of war) while their genre diversity is also considerable (fiction, diaries, documentary works, sci-fi, etc).

The present analysis is focused on the representation of war in the following three books by Leo Kunnas: *Sõdurjumala teener* ("Servant of the Soldier God", 2001), *Viiv pikas sõjas* ("A Moment in the Long War", 2006) and *Sõda 2023* ("War 2023", 2016). The wars depicted are the August Coup of 1991 in Soviet Union, the Iraq War, and a hypothetic future war against Russia, respectively. Based on Evelyn Cobley's book "Representing War: Form and Ideology in First World War Narratives" (1993), the analysis is centered not on what is depicted but on representations, i.e. on how and by what textual means the depiction is done. In addition it is explored how the ways of war representation used by Kunnas may relate to his attitude to war and his ideological position. The conclusion is that in all three works analysed war is depicted realistically, the representation becoming even excessively detailed and documentary in places, which bears on Kunnas' militant and heroic ideology. Leo Kunnas is a devoted warrior, determined to stand for his country and defend it whatever it takes, thus following the soldier's path.

Piret Viires (b. 1963), PhD, Tallinn University, Professor of Estonian Literature and Literary Theory, piret.viires@tlu.ee

EESTI PEREKONNANIMERAAMATUST

MARJA KALLASMAA, UDO UIBO, PEETER PÄLL

Aastal 2016 sai rahastuse algatus koostada analoogiliselt Eesti kohanimeraamatule (edaspidi EKNR) raamat meie perekonnanimedest. Eesti perekonnanimeraamat (EPNR) on kavandatud ülevaatenähtena Eestis pandud perekonnanimedest. 2019. aastal möödub 200 aastat Liivimaa talurahvaseadusest, millega nähti esimest korda ette eestlastele kohustuslik perekonnanimede panemine. Teatav osa eestlasi, näiteks Kanepis ja Vastse-liinas, said perekonnanimed juba varem. Perekonnanimede panek tekitas eestlastel uue isikunimede kihi, mida kajastab ka ajuti kasutust leidnud termin *liignimi*. See kiht tugines aga paljuski olemasolevale nimevarale, eriti lisanimedele-talunimedele ja isanimedele; perekonnanimeks pandi ka ametinimetusi, loodusest lähtuvat sõnavara jm; tulemuseks üsna omanäoline nimistu. Paigutist perekonnanimede võrkeelsust aitas tasandada 1920.–1930. aastatel aset leidnud perekonnanimede eestistamine, mis muutis nimede keelsuse üldpilti tuntuvalt.

Kokkuvõtlik ülevaateos Eesti perekonnanimedest seni puudub, kuigi on põhjalikke käsitlusi, alates Andrus Saareste 1934. aasta uurimusest „Eesti liignimedest varemalt, nüüd ja tulevikus”, jätkates Edgar Rajandi ning Helmut Tarandi nimeuurimustega 1960.–1970. aastatel (1966 „Perekonnanimedest ja nende uurimise ülesannetest” ning „Meie perekonnanimede liigitamisest ja seletamisest”) ning lõpetades Kairit Henno metodoloogiliselt eeskujuliku piirkonnauurimusega „Jaani kihelkonna priinimed” (2000). Väga palju kasulikku sisaldub ajaloolaste, nt Aadu Musta uurimustes (sh 2000 „Eestlaste perekonnaloos allikad”, 2015 „Perekonnaloos uurija käsiraamat”).

Perekonnanimede ainek on tänapäeval suhteliselt hästi kättesaadav, tänu Rahvusarhiivi digikogule Saaga ja Aadu Musta juhendamisel koostatud andmebaasile OnomastikaNET (eraldi andmed XIX sajandi alguses pandud ning XX sajandil eestistatud nimede kohta). Perekonnanimede sõnaraamatud on ilmunud paljudes maades, sh Hollandis, Leedus, Norras, Saksamaal (mitu eri väljaannet), Šotimaal ja Taanis, Eesti raamatu lähim eeskuju on Soomes välja antud „Sukunimikirja” (Pirjo Mikkonen, Sirkka Paikkala), mis on mitmes eri trükis ilmunud 1984. aastast alates.

Perekonnanimeraamatu projekti on ette valmistatud kaks aastat, idee sündis perioodiliselt toimunud kohanimeraamatu seminaridel, sest perekonnanimede materjal on kohanimedega tihedalt seotud. Nagu kohanimeraamatu projekti puhulgi, kavandatakse perekonnanimeraamat sisuliselt teha mitme asutuse koostöös, sh osaleksid Eesti Keele Instituut, ülikoolide nimeuurijad, Võru Instituut ja pärimusosa koostamisel Eesti Kirjandusmuuseum. Töösse loodetakse kaasata ka genealooge jt.

Raamatu mahuks on kavandatud 6000 märksõna, mis peaks hõlmama neid perekonnanimesid, mille sagedus (nimekandjate arv) Eesti rahvastikuregistri andmeil on 30 ja rohkem. Märksõnastik hõlmab eeskätt Eestis pandud perekonnanimesid, mis tähendab, et sinna satub ka Eestis pandud

võrkeelseid perekonnanimesid, kui nende sagedus on 30 ja enam. Täiskujul peaks perekonnanime artikkel sisaldama järgmist teavet: perekonnanimi, sagedus rahvastikuregistris, nime hääldus (välde ja palatalisatsioon), nime käänamine; ajaloolised andmed perekonnanime paneku kohta, sh vanimad registreeringud ja perekonnanime geograafiline lähtepunkt (ainutekkelise nime korral) või algne levimus (mitmetekkelise nime korral); peamised hüpoteesid perekonnanime päritolu/etümolooogia kohta; andmed nime eestistamise vm muutmise kohta; võimaluse korral perekonnanime kohta käiv pärimus ja lõpuks allikaviited. Sissejuhatuses antakse perekonnanimed üldiseloostus ja senise uurimise ülevaade.

Käesolevas kirjutises ei käsitle me niivõrd teoreetilisi probleeme, kuivõrd esitame tutvustuseks 30 prooviartiklit. Märknime järel on sulgudes nimekandjate arv 2017. aasta alguse seisuga rahvastikuregistri väljavõttes, nimede sagedust 5 ja vähem ei ole isikuandmete kaitse kaalutlustel näidatud. Artikli vormistus püüab üldiselt järgida EKNR-i vormistust ja lühendeid. Artikli päises nime järel on lühikokkuvõte nimepanekukohtadest (E = Eestimaa, L = Liivimaa, S = Setomaa, I = Eesti Ingeri) või -kihtidest (VAN = vanem, enne nimepanekut saadud perekonnanimi, EES = eestistatud perekonnanimi). Lisatud on maakondade (Ha = Harjumaa, Jä = Järvamaa, Lä = Läänemaa, Pä = Pärnumaa, Sa = Saaremaa, Ta = Tartumaa, Va = Valgamaa, Vi = Virumaa, Vl = Viljandimaa, Võ = Võrumaa) ja kihelkondade lühendid, mõisa nime on tarbe korral mainitud artiklis.

Aigro (196) [*aigro*]. L Võ Kan

Vana-Piigandi mõisas (Kan) pandud ainukordne perekonnanimi (koguduse hingeraamat 1809–1819 *Aigro*, mõisa hingeloend 1834 *Aigro*). Kui üldjuhul anti perekonnanimed mõisas ja jõudsid sealt kiriku hingekirja, siis Kanepi kihelkonnas oli vastupidi. Sealne pastor Johann Philipp von Roth (1754–1818) pani talurahvale perekonnanimed juba enne pärisorjusest vabastamist ning al 1810. a-st on meetrikaraamatus kasutatud tema antud perekonnanimesid. Terve kihelkonna perekonnanimed leiduvad koguduse hingeraamatus 1809–1819. Pastor Rothi antud perekonnanimed on valdavalt eestikeelsed, lihtsad ja napid (*Jalg, Kässä, Laud, Leib, Lännik, Warn, Wäits* jms). Nende hulgas leidub lõunaesti murdekeelendeid (*Eespäiv* 'esmaspäev', *Hallap* 'halapaju', *Kevväi* 'kevad', *Komitz* 'osmik, kuur, kuut, varjualune', *Nulk* 'nurk', *Rattus* 'ratsuti', *Rügga* 'rukis' jt). Ehkki *haigur* on tänapäeval laialt tuntud linnunimetus, on tegemist Wiedemanni sõnaraamatu põhjal kirjakeelde toodud ja sedakaudu levinud sõnaga, mis on murretes üpris haruldane (XX saj registreeritud toonekure tähenduses üksnes Harglast kujul *haigri* ~ *haigru* ja Rõugest kujul *haibri*). Kanepi on Võru murde põhjapoolseim murrak ja sõnaalgulise *h* esinemine on ebakindel, mida kajastab ka selle puudumine *Aigro* nimes. – UU

EAA.1267.1.289:71–73, lk 132, 135–136, 141; EAA.1865.2.18/5:2, 4, 8–10, L 1p–1a, 2p–3, 6p, 7p–9; Must

Albi (33). E Vi Jõh

Ontika mõisast (Jõh) pärit ainukordne perekonnanimi, mis tugineb varem käibinud lisanimele (1834 *Alby Jaan* > 1835 *Jaan Alby*). Nimi viitab suguvõsa esiisa päritolule, kes oli Ontika mõisasse tulnud 1752. a Järvamaalt Albu (sks

Alp) mõisast. Albi nime on eestistatud üks kord ja asemele valitud lähedase kõlaga Albri (Võhmuta 1939). – UU
EAA.1864.2.IV-3:200, L 193p; EAA.1864.2.VIII-117:370, L 375p–376;
EAA.1864.2.VIII-118:147, L 153p–155; Must

Anvelt (135) <-i, [*anv`elt*] <-veldi, Anveltdt <-i. L VI *Pil*

Kõo mõisast (*Pil*) lähtuv ainukordne perekonnanimi (1826 *Anwelt*) on nimeandja omalooming, mille aluseks on Anni Mikhle talu nimi. Viimast kajastab priinime esiosa *An-*; *Anni Tonnise* talu pererahvas sai nimeks *Annow*. Lõpposa *-welt* (vrd sks *Welt* 'maailm'), mida kohtab paaris muuski Kõo mõisa nimes (*Maimwelt*, *Truwelt*) ning ka mujal pandud nimedes, on päriksaks perekonnanimedes tavatu. Tõenäoliselt on silmas peetud sõna *Feld* 'põld', mis on saksa perekonnanimede formandina tavaline. Nime tähendus oleks sel juhul 'Anni põld', mis on vahest ka usutavam kui 'Anni maailm'. Nimede eestistamise ajal on perekonnanimest Anvelt (ühel juhul Anveltdt) loobutud 17 korda; asemele valitud nimi algab valdavalt A-tähega (Aaslaid, Aasma, Aasna, Aaste, Aava, Airik, Alas, Allikvee, Andla, Arandi, Avas, Avasalu). – UU
Duden 2005: 818, 926; EAA.1865.3.219/5:2, 42, L 1, 41p–42 jm; Must

Berg (226) <-i, koh ka *P erk*. L Ta *Lai*, Vö *Kan Urv* / E Ha *Kei*, Jä *Pee*

Pandud kokku kaheksas mõisavallas, sh kolmes Keila khk mõisas ja Naissaaarel. Nimi on saksa päritoluga (*Berg* 'mägi'). Eestistatud on 88 perekonnanime Berg, kusjuures 22 neist said uueks nimeks Pärg ja üks Peri, tõlkevastet *mägi* sisaldavad võetud nimedest Mäekivi, Mäemets, Mäeorg, Mägist, Aasamäe, Avamägi, Kaldamäe, Kasemägi, Lillemäe, Lillemägi, Pärnamägi, Raidmäe, Uudemäe, Uusmäe. Muud on eripalgelised, tuntuim vast Ariste nimi professor Paul Ariste kaudu. – MK
Must

Daum (45) <-i. E Ha *Jür*, Lä *Phl Vig*, Vi *VJg VMr*

Pühalepas on pandud kirikumõisas (1835 *Daum*), aga kihelkonnas mujal on perekonnanimeks pandud ka Pöial. Vigalas on pandud 1835 *Daum* mõisatöölisele. Nimi võiks olla tuletatud saksa sõnast *Daumen* 'pöial'. Daum esineb perekonnanimena ka saksa aladel, kus seda ongi seostatud alamsaksa sõnaga *duum* 'pöial' lühikasvulise inimese kohta. Nimekuju Daum oleks ülemsaksa-pärastamine. Eestistamisel on Daum asendatud nimega Tamme. – MK
EAA.1864.2.VIII-84:18, L 17p; EAA.1864.2.VIII-198:3, L 2p;
EAA.1864.2.VIII-134:23, L 23p; EAA.1864.2.VIII-132:102, L 102p; Heintze 1908: 49; Must

Ehala (161). S / EES

Eesti Vabariigi algusaastail Petserimaal kolm korda võetud perekonnanimi (Järvesuu, Petseri 1921). 51 korda on seda võetud ka perekonnanime eestistamisel, sh 29 juhul E-tähega algava nime asemele. Rohkem kui üks kord on sellega asendatud nimesid Ehrpais ~ Ehrpass (viis korda), Ehrenbusch ~ Ehrenbus (neli korda), Jürgenson (kolm korda), Ehkmann, Ehrmann, Eifel, Einbork, Eltermann, Entson, Gebruk ja Kannika (kaks korda). Omaaegsetes eestistamise soovitusnimestikes puuduv nimi on arvatavasti sündinud paljudel inimestel ühesuguse loogika alusel koidu ja eha vastanduse ning

Lydia Koidula luuletajanime koosmõjul (koit ja eha > Koidula ja Ehala). –

UU

EAA.5433.1.15:21–23; Must

Eks (32) <-i>. **E Vi VNg**

Unukse mõisas (VNg) pandud ainukordne perekonnanimi (1835 *Eks*). Selle said 41-aastane Kadri, kes oli tulnud 1832. a naaberkihelkonnast Lüganuselt Saka mõisast, ja tema vähem kui kaheaastane vallaspoeg Jüri. Uudisnimi Eks on moodustatud sõnast *eksima* ja tähendab siin eksinud naist. Samal põhjusel on Saaremaal perekonnanimeks pandud Eksind (Karja khk Pärsama ms). Eestistamise ajal on nimest Eks loobutud kaks korda, uueks nimeks on valitud Eedla (Laatre 1935) ja Jõekäär (Peningi 1938). – UU

EAA.1864.2.VIII-124:5, L 5p–6; EAA.1864.2.VIII-123:14, L 14p–15; Must

Habakuk (63) <-i ~ -e>, Habakukk (37) <-kuki ~ -kuke>. **L Ta Trm, Vö Rõu / E Ha Ris, Lä Vig**

Avinurme (Trm) mõisast, Rõuge kirikumõisast, Vihterpalu (Ris) ja Konuvere (Vig) mõisast pärit perekonnanimi (1826, 1835 *Abakuck, Abakuk, Habakuk, Habbakuk*) on võetud Piiblist. Habakuk (heebrea *Ḥavakuk/חַבְקֻק*) on üks Vana Testamendi prohveteid. Teda peetakse Vanasse Testamendi kuuluva Habakuki raamatu (arvatavasti VII saj eKr) autoriks. Nime tähendus on teadmata. Kõige levinuma käsituse järgi pärineb see akadi keelest, kus *ḥabbaqūqu* või *ḥambaqūqu* tähistas mingit taime (vrd araabia *ḥabaq* 'basiilik'). Niihästi teise *k* lisamine eesti nime lõppu kui ka käänamisviis Habakuk(k) : Habakuke on ajendatud rahvaetümoloogilisest arusaamast, et tegu on liitsõnaga, mille järel-osa aluseks on linnunimetus *kukk*. Eestistamise ajal on Habakuki perekonnanimest loobutud seitse korda, asemele on võetud Altjärv, Haaboja, Hiiepalu, Mäeots, Rohtla, Rohtmets ja Saareväli. Viiel juhul on eestistamine toimunud Avinurme vallas. – UU

EAA.1865.5.57:22, L 14p–15; EAA.1865.2.84/4:2, 10, L 1, 10p–11;

EAA.1864.2.VIII-105:130, L 132p; EAA.1865.2.84/4:10, L 137v; Must

Hirtentreu (41) [*hirtentr`eu, hirtentr`ei*]. **E Jä Tür**

Särevere mõisas (Tür) pandud ainukordne perekonnanimi (1835 *Hirtentreu*; Peetri khk Huuksi ms nimeraamatus mainitud koolmeister Mart Hirtentreu oma perega oli tulnud 1829. a Säreverest). Perekonnanime aluseks on haruldane, saksa vanades vaimulikes lauludes esinev liitsõna *Hirtentreu* 'karjasetruu' (*Hirt* 'karjane' + *trou* 'ustav, truu'), kus karjase all on ilmselt mõeldud vaimset karjast Jeesus Kristust. Perekonnanimi näitab ilmekalt Särevere nimeandja kalduvust taotleda ainulaadset ja erakordset, mida iseloomustavad ka nimed nagu *Angelus, Falkenklau, Pärillus, Silvester, Tagobert, Traugott, Wilibold* jms. Hirtentreu perekonnanime on eestistatud kaheksa korda. Kolmel juhul on asemele võetud sama tähega algav nimi (Heinpõld, Heinvee, Hintsalu), kahel juhul Üllaste; ühekordsed asendused on Loide, Seljamaa ja Tauga. – UU

EAA.1864.2.VIII-154:222, L 227p–228; EAA.1864.2.VIII-158:295, L 299–300;

EAA.1864.2.VIII-159:160, L 159p–160; Must

Indermitte (34) [*indermitte*]. **E** Jä *Pai*

Mäo mõisast (*Pai*) pärit ainukordne perekonnanimi (1835 *InderMitte*). Nime aluseks on saksakeelne sõnaühend *in der Mitte* 'keskel'. Selliseid saksakeelseid asukohamääratlusi leidub Mäo priinimede hulgas mitmeid (*AmBach* 'jõe ääres', *AmEnde* 'lõpus', *AnderFeld* 'põllu ääres', *AnderWeide* 'karjamaa ääres', *ImDorff* 'küläs'). Perekonnanime Indermitte on eestistatud üks kord ajavahemikus 1919–1935, mil uueks nimeks võeti lõunaeestiline Vastalu, ja hiljem veel kaks korda, kui uus nimi valiti vana nime algustähte silmas pidades (Iga laan 1936 ja Indre 1940). – UU

EAA.1864.2.VIII-157:48, L 48p–49; Must

Iskül (38) [*iskül*] <-i>, **Isküll** (14) [*isk üll*] <-i>. **E** Vi *Lüg*

Pandud Maidla ms Unikülas (1835 *Jurg Isküll*). 1834 esines Maidla mõisas veel lisanimena (*Isküllä M: Jaan, Isküllä oder Wiini Michli Jürri S: Mart, Isküllä Iürri Jaan*). Perekonnanimi Iskül (*Isküll*) on tõenäoliselt pandud kunagise külanime järgi, ta võib pärineda külanimest Purkse jõe keskjooksul Hir-muse ja Maidla vahel (1465 *Iskül*, 1796 karjamõis *Yskul*). 1850 oli Maidla mõisas *Hanso Jaan Iskül*. Kolm isikut Maidla vallast perekonnanimega Iskül on eestistamisel võtnud uuteks nimedeks Hiimäe, Ilumäe ja Kalda. – MK

EAA.1228.1.478:110, L 182; EAA.1864.2. VIII-121:180, 181, 189, L 178p, 179p, 187p; EAA.1864.2.IX-88:208, L 210p; EKNR

Ivanov (2744) [*ivan`off, iv`aanov*] <-i>, naiss *Ivanova* (2853) [*ivanoova, iv`aanova*]. **L** Ta *Kam Puh TMr, Võ Plv* / **E** Ha *HJn Kuu, Jä Amb Koe Pee, Lä Kul LNg, Vi Jõh Rak Vai* / **S** / **I**

Siia on arvatud ka nimekujud *Iwanof, Iwanoff, Iwanow, Iwannow*. Setumaal 1921 ja Ingeris 1923 kujul *Ivanov*. Ivanovi aluseks on vene mehenimi Ivan (Иван), kiriklikus pruugis Joann (Иоанн), mille lähteks on kreeka Ioannes (Ἰωάννης), kaugemalt heebrea Yoḥanan (יְהוָנָן) 'Jahhi (Jumala) armuga' või Yehoḥanan (יְהוֹחָנָן) 'Jahve on armuline'. Perekonnanimi Ivanov on struktuurilt ja ajalooliselt isanimi. Tänu sisserändele oli Ivanov Eestis 1995 sageduselt kuues perekonnanimi, naisvaste *Ivanova* oli neljandal kohal. Nii et koos võttes kaugelt esimene perekonnanimi Eestis ja on liiga sageli esinevate perekonnanimede nimekirjas, ilma mõjuva põhjuseta ei saa nime Ivanov(a) võtta. Eestistamisel on Ivanovi asemel uus nimi võetud 102 korral, neist 22 on lähtunud nimest Ivanov, ainuüksi Iva 11 korral, peale selle veel Ivala ja Ivalo, Ivas, Iiva Ivandi, Iivandi (3) jne. Ka üks *Ivanova* on nime muutnud, võttes perekonnanimeks *Sirel*. Kokku 30 nimevahetajat on valinud I-ga algava uue nime. – MK

EAA.5433.1.18:139, 140; Must

Jegorov (496) [*jeg`oorov*] <-i>, naiss *Jegorova* (471) [*jeg`oorova*]. **E** Ha *HJn* / **S**

Algselt Aruküla mõisast (*HJn*) pärit perekonnanimi (1835 *Jegoroff*). Põhjasõja ja katku tõttu rahvast hõrenenud Aruküllä oli 1730. a asustatud vene talupoegi, kes sajand hiljem said venepärased priinimed. Hiljem on Jegorovi nime kasutatud 1920. a-te algul Petserimaal perekonnanimede panekul (*Irboska, Pankjavitsa* 1921), Ingerimaal seda ei antud. Perekonnanimi Jegorov oli esialgu mehenimest Jegor (*Erop*) moodustatud patronüüm (*Ivan Jegorov* – *Ivan Jegori poeg*); mehenimi Jegor on kreeka päritoluga nime Georgi (vene Георгий < kreeka Georgios/Γεώργιος 'talupoeg, maaharija') rahvalik teisend. Eestistamise ajal loobuti Jegorovi nimest 22 korda. Üheksal juhul säilitati nime algus-

täht (Jalari, Juurismaa, Jõe, Jõeroo, Jõeste, Jõgever, Jõgis, Järva), ülejäänud juhtudel pole seost eelmise nimega taotletud. Praegune Jegorovite arvukus tugineb hilisemale sisserändele. Aruküla Jegorovite hulgast pärineb maalikunstnik Andrei Jegorov (1878–1954). – UU

EAA.1864.2.VIII-81:27, 32, L 27p–28, 32p–33; EAA.5433.1.18:320–324, L 144–148; Must; Unbegaun 1995: 42

Jurkatam (34) [j`urkatam] <-i>, Jurkatamm (10) [j`urka_f`amm] <-e>. L Sa Jaa

Maasi mõisas on 1833 *Jurkatamm*, 1834 *Johann Jurgatamm*, *Tõnnis Jurgatam*, *Jurri Jurgatam*, *Laes Jurgatam* = *Lahs Jurgatam*, *Mats Jurgatam*. Samas kihelkonnas esines veel *Tamm*, *Tam* (Koigi mõisas), *Tammberg* (Kareda mõisas), *Reintam* ja *Raukentam* (Rannaküla mõisas) ning *Tam(m)pu(u)*. Nimeandja on ilmselt kasutanud sõna *tamm*, *tam* nimemoodustusliitena. Perekonnanime Jurkatam(m) esiosa on arvatavasti isikunimi. Nimekuju Jurkatam pärineb tõenäoliselt personaalraamatu kirjapildist, kus pikk *m* oli märgitud ühe tähega, mille peal oli kriips (*m̄*). Kirikuraamatus on *Jurkatamm*. Vrd *Reintam*. – MK

EAA.1294.1.114:8, L 7p; EAA.1294.1.277:37; Henno 2000: XXXIV, XLI, XLVIII

Kaelep (71) <-i ~ -a>. L Pä Aud

Nime Kaelep pole A. Musta andmebaasi järgi kuskil pandud ega selleks ka eestistatud. Audru mõisas on küll pandud ainukordne nimi Kailep, mida tänapäeval sel kujul ei esine. XX saj-l oli Audru khk-s mitu Kaelepa talu, mis väidetavalt olid nime saanud perekonnanime järgi. Ilmselt on perekonnanimes Kailep olev *i* madaldunud XX saj-ks *e*-ks. Kailep esines Audru Nõmmeste küla lisanimena juba XVII saj lõpul (*Kaylep Jack*). Lisanime lähtekohaks võis olla mingi loodusnimi, registreeritud on näiteks Kaelepa heinamaa (Mih) ja Kaelepa soo (PJg), Kaelepa-nimeline koht asub Mihkli ja Pärnu-Jaagupi piiril Vee mõisa alal Kõima raba serval vastu Kõima raja (1842 *Kaileppa*, *Kaileppa-Mättik*). Nime tähendussisu pole selge, oletada võiks isikunime Kai ja *lepp* : *lepa* (või ka järelosise kujunemist sõnast *lõpp* : *lõpe*). – MK

EAA.2072.3.35d, L 1; KN; Must; Roslavlev 1977: 9

Karlep (64) <-i>. E Ha Rap, Vi Iis / EES

Pandud Iisaku mõisas (1835 *Mart Karlep* Porskuva, tänapäeva Vaikla küla all), Harjumaal Kuusiku mõisas on pandud *Karlepp*. Perekonnanimi Karlep ilmus ka 1935. a soovitusnimestikus, selle põhjal on oma võõrapärast nime eestistatud 10 korral, sh Karelson, Karlsbach, Karlson. Kõik eestistajad on säilitanud nimealguse K. Karlep on soovitusnimekirja võinud sattuda kui haruldane perekonnanimi, aga ka kui ürikunimi, nimelt on Padise lääni Rannavakusest kirja pandud XVI saj-l Karilepa küla nimena *Karlep*. Soovitusnimekirjade koostajaile olid arhivaalid tõenäoliselt tuttavad. Iisaku perekonnanimi Karlep võib pärineda kohanimest, vrd Iisaku endine Karlepi küla (1809 *Karlops*, 1844 *Karlep*, 1871 *Kaarlöp*) ja Karlepa järv (1872–1873 *Karleppa Jerw*). Selle kohanime seos soovitusnimestikuga pole teada. Vrd *Kaarlep*, *Kaarlöp*. – MK

EAA.1.2.934:404, L 400; EAA.1864.2.VIII-118:265, L 263; EAA.1225.2.2:103, L 204; EN; KN; Must; Schmidt 1844; Schmidt 1871

Kaurla (43) [k`aurla]. **E Vi VN_g / EES**

Algselt Kunda mõisas (VN_g) pandud perekonnanimi (1835 *Kaurla*) lähtub samakujulisest lisanimest. Selle aluseks on mehenimi *Kauril(a) (vrd setu Kauril, isuri Kaurila), mille lähteks on vene Gavriil (Гавриил), rahvapäraselt Gavril (Гаврил) või Gavriila (Гаврила) < kreeka Gabriel (Γαβριήλ) < heebrea Gavri'el (גַּבְרִיאֵל 'Jumal on mu jõud'). Täishääliku väljalangemine teisest silbist sisekao tõttu (*Kaurila > Kaurla) võimaldab oletada, et nimi on kasutusel olnud juba keskajal (vrd Vassili > Vasli, mis pärineb perekonnanime samuti Virumaalt). Eestistamise ajal on perekonnanimega Kaurla seitse korda asendatud nime Vospert (Kunda, Kunda-Malla, Narva, Rakvere 1937–1940), mis samuti pärineb Kunda mõisast. Vrd Gabriel, Kaur, Kaurson. – UU
EAA.1864.2.VIII-124:153, 157, 171, L 154, 158p–159, 172p; EAA.1231.1.231:238, lk 479; Saar 2015: 170, 175; Rajandi 1966: 65

Kobrussepa (30) [kobru_səpa]. **E Ha Nis**

Munalaskme mõisast (Nis) pärinev ainukordne perekonnanimi (1834 *Kobbroseppa*) lähtub samakujulisest varasemast lisanimest, mille esiosa viitab Kobru küla nimele ja järelosa sepa ametinimetusele. Samast loogikast lähtuvalt on Munalaskmel perekonnanimeks pandud Kobrurätsep (*Kobbroretzepp*), mis tänapäevaks on hääbunud. Omastava käände vormis perekonnanime Kobrussepa kõrvale on aja jooksul tekkinud nimetava käände vormis Kobrussepp (2017. a üheksa kandjat). – UU
EAA.1864.2.VIII-98:195–196, L 193p–195; EAA.1864.2.VIII-99:84, L 81p–82; EKNR: *Kobru*; Must

Liivapuu (43) [liiva_p`uu]. **S**

Eesti Vabariigi algusaastail Petserimaal pandud perekonnanimi (Irboska, Järvesuu, Pankjavitsa, Petseri 1921, Satserinna 1923). Selle aluseks on Vastseliina ja Setu murdesõna *liivapuu*, mis tähendab ploomipuud (*liiva-* < vene *лива* 'ploom'). – UU
EAA.5433.1.25:224–231; VMS: 438

Mutli (78) [m`utli], **Mutle** (31) [m`utle]. **L VI Vil / EES**

Pandud Päri ja Viljandi mõisas (*Mutli*). Nimi esines Viljandimaal lisanimega 1584 (*Muthle Hen nowo*) ja 1585–1589 (*Mutli Hen*). XIX saj on Mutli olnud ka külanimi. Eestistamise käigus on võtnud nime Mutli perekond Muttel, seevastu kaks Mutle perekonda on võtnud uueks nimeks Nurmepaju ja Piirimäe. Mutli nime tähendussisu kohta on raske midagi öelda. Võib-olla on nimi analüüsitav *Mut+li*. Sõnal *mutt* on palju tähendusi, nende hulgas loomanimetus ja kalapüügi vahendid. Pole kindel, et praegu eestikeelne sõna *mutter* 'kruvi' oli XVI saj juba saksa keelest laenatud. Usutavaks aluseks nii siinse lisanime kui ka perekonnanime Mutli puhul võiks olla pigem sks *Muter* 'nöiavitsa või pilda abil veesoone otsija', *r*-i asendumine *l*-iga on mõeldav. Kõige tõenäolisemalt on aga Mutli nimi seotud *mulgi* sõnaga, millest on *t*-lisi variante läti murretes. Mutli nimes võib olla tekkinud inversioon, mille käigus *t* ja *l* on vahetanud kohad. Ka lisanimi *Multi* esineb Viljandimaal XVI saj. – MK
EKNR; Must; PA IV: 165, 191, 207, 228, 249, 264

Nilbe (37) [n`ilbe], koh ka *N`ilbõ*. L *Võ Plv Rõu / S*

Pandud Varbuse ja Vastse-Nursi mõisas (1826 *Nilbe*). Setumaal on 1921 pandud nimekuju *Nilbõ*. Eestistamisel on üks Nilbe võtnud perekonnanimeks Nõmme. Läänemaal Lihula mõisas pandi perekonnanimi Nilb (2017 oli selle nimelisi 16), mis langeb kokku sõna *nilv* läänemurdelise variandiga. Lisanimena esineb 1601 Viljandimaal *Nilpe Han*, Pärnumaal Karksis *Nilpe Marx*. Murretes, eriti Lõuna-Eestis Võrumaal, on *nilbe* tähendus 'libe', kuid see võib ka juhuslik häälikuline kokkulangevus olla. Vrd Nilp. – MK

EAA.1864.2.VIII-178:24, L24p; EAA.1865.2.64/21:5, L4p; EAA.1865.2.83/13:15, 15p; EAA.5433.1.30:236; EMS; Must; Rev 1601: 116, 140

Nurmik (228) <-u>. **EES**

Perekonnanimi Nurmik tekkis ja hakkas levima eestistamise tulemusel, kui seda nime on võetud 59 korda. Neist 32 puhul on ilmselt arvestatud seda, et vana ja uus perekonnanimi algaksid sama algustähega. Üks perekonnanime Nurmik populaarsuse põhjusi oli ka see, et soovitud nimi Nurm oli liigsageduse tõttu keelatud ja valiti häälikuliselt lähedane tuletis. Ka otseselt saksapärase (Bedman, Forstmann, Grünberg, Grünvald, Hartmann, Linzbach, Neumann jne) nime vahetajaid oli 32. Üksikud vahetasid välja oma eesti päritolu ebasoovitavaks peetud nimed (Napp, Neider, Nikker, Nokas, Noll, Näro). Nurmiku vastu vahetati veel mõned arvatavalt moonutatud kirjapildiga nimed (Jets, Jõets) ja isikunimedest sündinud perekonnanimed (Matias, Mikkus, Nuuter jt). Eesti murretes on *nurmik* teatud puunõu, piimapütt, saartel ja läänemurdes ka teatud taim (vrd ka *nurmikas* 'Poa', *aasnurmikas* 'kastehein, *Agrostis*'), samuti väike ja kängus humalakäbi või õun; *nurmikud* on 'halvasti kasvanud, ainult lehti ajav juurvili, mugulvili (või kõrsvili)'. Wiedemannil esineb vähendav tuletis sõnast *nurm*, mida nimevahetajad ilmselt silmas pidasid. Nurmik on esinenud isikunimes XVI saj algul: *Mart Nvrnick* 1505 Jüri khk-s. Perekonnanime Nurmiks on pandud Läti alal Vidzemes XIX saj. Vrd Nurm. – MK

EKMS: I, 40, 43, III, 327, 639, 1117; Johansen 1925: 63; Must; Vaba 2017: 483; VMS; Wd

Oskar (55) [ˈoskar] <-i>. L VI *Vil / E Ha Kuu*, Jä *JJn Pee*, Vi *Kad*

A. Musta andmeil Liivimaa kubermangu ühest (1826 *Oskar*) ja Eestimaa kubermangu kuuest (1835 *Oskar*) mõisast pärit perekonnanimi. Liivimaa poolel on seda pandud Viljandimaa ühes mõisas (Vana-Pärsti), Eestimaa poolel Harjumaa kahes mõisas (Kolga, Kõnnu), Järvamaa kolmes mõisas (Mets-taguse, Päinurme, Vodja) ning Virumaa ühes mõisas (Vohnja). Oskar (< muinasiiiri *Oscur*, anglosaksi *Osgar* 'jumala oda') oli XIX saj algul moodne mehenimi. See tuli Euroopas taas käibele James Macphersoni rahvusromantilise luuletsükli „Ossiani laulud” (1760–1765) mõjul, kus Oscar on muistse keldi lauliku Ossiani poeg. Põhjamaades tegi nime tuntuks Rootsi kroonprints, hilisem kuningas Oskar I (1799–1859; troonil 1844–1859); oma endise kindrali pojale oli nime valinud Ossiani lauludest vaimustunud ristiisa Napoleon I isiklikult. Eestlaste hulgas levis Oskar eesnimena alles pärast perekonnanimedede panekut ja saavutas XIX–XX saj vahetusel suure populaarsuse. Perekonnanimedede panemisel on mõnel juhul lähtutud kõlalähedusest talu nimega, nt Viljandi khk Vana-Pärsti mõisas läks see Oksa tallu. Eestistamise tõttu on Oskari perekonnanimest loobutud 17 juhul. Kümnel juhul on asemele võetud

sama tähega algav nimi (Ojala, Ojari, Ojasalu, Ojaväli, Oks, Oksaar, Oksaare), seitsmel juhul (Etulaid, Hiiekivi, Kard, Kastan, Lumi, Maidla, Niinsalu) pole seda silmas peetud. – UU
EAA.1864.2.VIII-130:113, L 114p; EAA.1865.3.283/8:3, L 3p; Must; Rajandi 1966: 140; Vilkuna 2003: 174

Pahapill (94) [paha_p`ill] <-i>. L Sa Kaa Mus

Pandud Elme mõisas (1826 *Pahapil*) ja Paatsa mõisas (1826 *Pahhapil*). Eestistamisel on viis perekonda nime Pahapill vahetanud uuteks nimedeks Laine, Pappel, Piirlaid, Tammela ja Toim. Pahapilli aluseks on talu- ja külanimi (1627 *Paha Pilli Tönnis*, 1798 *Pahhapil /talurühm/*, 1826 *Pahapilli*). Kohanimi on kaheosaline, järelosa aluseks on eesnimi Pill, mille lähteks Philippos. – MK
EAA.1865.4.308/2:14, L 26p; EAA.1865.4.340/10:10, L 9p; EKNR; Must

Seppago (30) [s`epago, sepago]. E Vi VNg

Kunda mõisas (VNg) pandud ainukordne perekonnanimi (1835 *Seppago*). Nagu selgub Viru-Nigula koguduse personaalraamatust, tuleneb see Sepa Jaagu lisanimest: Seppago priinime on saanud *Seppa Jago p. Josep* ja tema pere. – UU
EAA.1864.2.VIII-124:158, L 159p-160; EAA.1231.1.231:235, lk 473

Sulger (34) [s`ulger] <-i>. E Vi VNg

Kalvi mõisast (VNg) pärit ainukordne perekonnanimi (1835 *Sulger*). Karl von Essenile kuulunud Kalvi mõisas on perekonnanimesid mõnel juhul loodud ligikaudu nii, nagu Johannes Aavik lõi sajand hiljem tehissõnu: lisa- ja talunimedes häälikuid suvaliselt ümber paigutades, lisades või välja jättes, nt *Retsep* (lisanimi) > *Trestip* (perekonnanimi), *Volmer* (lisanimi) > *Volder*, *Lermo* (perekonnanimed). Sulgeri perekonnanime said *Silgo Ado Karel*, tema vend *Maddis* ning nende pered; perekonnanimi on moodustatud lisanimest *Silgo* (< *silk*) formandiga *-er*, kusjuures esisilbi *i* on suvaliselt asendatud *u*-ga. – UU
EAA.1864.2.VIII-124:45, L 45p-46; EAA.1864.2.VIII-123:142, L 141p-142; Must

Tamm (5242) <-e ~ -i>. L Pä Sa Ta Vl Vö / E Ha Jä Lä Vi / S / I / EES

Pandud nii Liivimaal kui ka Eestimaal paljudes paikades, kokku 203 mõisavallas, Liivimaal u kaks korda rohkem kui Eestimaal, eriti Tartu- ja Saaremaal, vastavalt 46 ja 32 korral. Setumaal on Tamm pandud 1921, Ingeris 1922. Tamme nimede hulka on arvatud ka variandid *Dam*, *Damm* ja *Tam*. Eestistamisel on võetud uueks nimeks Tamm 17 korral, näiteks ebasobivaks on ilmselt peetud loomanimetustel põhinevaid perekonnanimesid Härg, Oinas, värvinimetust Punane või ka võõrapärasust (Kruhmin, Stamm, Such). Mitu nimevahetajat on otsustanud lühema nimevariandi Tamm kasuks (Jurkatam, Tamme, Tammo, Tamm-Oinas) või on ilmselt taotlenud paremat kõla (Tamp, Timm). Eestistamisel on üks Tamm vahetanud perekonnanimeks Samm, Tam vahetanud perekonnanimeks Tammekand, Damm võtnud nimeks Raid ja perekond Damm nimeks Tamme. Tänapäeval on Tamm levinuim eesti perekonnanimi, mille puhul tähendusliku sisuna on võimalikud eesti puunimetus *tamm* : *tamme* või *tamm* : *tammi* (vrd sks *Damm* '(pais)tamm, (raudee)tamm, sõidutee'). Üldiselt seostatakse perekonnanime Tamm eeskätt puunimetusega.

Al 2005. a-st on Tamm liiga sagedaste perekonnanimede nimekirjas ja seda ei saa ilma mõjuva põhjusega uueks nimeks võtta. – MK
EAA.5433.1.42:129, 132; Lisa

Toots (538) [t`oots, t`oot's] <-i>. L Pä Ta Vö / E Ha Vi / **EES**

Vaadeldud koos nimevariantidega *Tootz*, *Totz* ja *Tots*. Pandud Liivimaal 24 mõisavallas, Eestimaal kolmes. Eestistamisel on endale perekonnanime Toots võtnud Orik ja Pulk. Liivimaalt on pärit ka perekonnanimi Tootsi, ainsa erandina pandud Järvamaal Koeru khk Ervita mõisas. Perekonnanimed Toots ja Tootsi tulenevad mehenimest Toots. Kagu-Eesti nime Toots puhul tundub õigustatud pilk vene muganditele ja häälikuliselt lähedasele vene isanimele *Totševitš* (Точевичь). Praeguse uurimisseisu järgi võiks Toots olla Kagu-Eestile omane nimekuju. Põltsamaa staarostkonnas on 1587 mainitud *Thocz Nak* uusasukana, ühtlasi näib see olevat esimene Toots staarostkonnas jälgitava aja jooksul. Huvi võiks pakkuda ka sarnane Eesti alal esinenud mehenimi Toos, mis E. Rajandi järgi tuleneb nimest Theodosius või Theodotus. Häälikuliselt võiks Theodotuses teoreetiliselt näha ka üht Tootsi alust, pearõhulise silbi säilimisel Toos ← Theodosius (vene Феодосий), Toots ← Theodotus (vene Феодот, perekonnanimed Феодочев, Феодотьев). Paistab, et Kagu-Eestis esines idakristlik Toots, mis sealt levis põhja ja lääne poole. Viljandimaalt on XVI saj-st registreeritud nii Toots, Toos kui ka Toss. (2017 oli 20 isikut perekonnanimega Toos, vrd Holstres 1826 *Toos Jaak Tootz S.*) Pärnumaale jõudsid nime mugandid täiesti segunenuna XVII–XVIII saj. 1767 on märgitud talupoega *Orrametsa Toos*. 1788 oli seal *Totzi Ado Land* 'Tootsi Ado maa', millest tehti karjamõis, tänapäeval Tootsi. Vrd ka teist Pärnumaa kohanime Toosikõnnu (1683 *Tosikonna Johans*, 1724 *Tossikand Jahn*). Läänemaa XVI saj vakuraamatus puuduvad esinimed Toots, Toos ja Toss. Näib, et nimerühm on tulnud Kagu-Eestisse pigem vene mõjul. Vrd Toss. – MK

EAA.1865.3.210/3:88, L 86p; EKNR; Must; Rajandi 1966: 63; Tupikov 1903

Toss (59) [t`os's] <-i>, [t`oss] <-u>. L Sa Muh, Ta Kod MMg San, VI Hel, Vö Rõu Urv Vas

Pandud Liivimaal üheksas mõisas. Perekonnanime Toss lähtekoht on tõenäoliselt isikunimi Theodosius, mis on Eestisse jõudnud vene mehenime Feodossi (Феодосий) kaudu. Perekonnanimena on registreeritud ka Tosso (16 nimekandjat 2017), pandud samuti Liivimaal Viljandi- (Trv) ja Tartumaal (Kod, Nõo). Vrd Toots. – MK

Must

Üleoja (51) [üle_oja]. E Lä Mär / **EES**

Ainukordne nimi, pandud Sõtke mõisas (1835 *Ülleoja*). Perekonnanimi on saadud talunimest (Sõtke mõisas 1834 *Ülleoja Willem*, *Ülleoja Thomas Sohn Kristjan*). Üleoja on ka eestistatud nimedest Baumann (1) ja Überbach (8), viimane nimi on tähenduslikult sama kui eesti Üleoja. Liitsõna *üleoja* on talupoja lisanimena Pärnumaal esinenud juba XVI saj (*Melno Uleoja*). – MK

EAA.1864.2.VIII-167:301, 302, 311p, 312p; Must; Stackelberg 1928: 164

Toodud prooviartiklid võivad töö käigus täieneda või muutuda. Lahtised või vaieldavad on veel mitmed artikli sisu ja vormistust puudutavad põhimõtted. Näiteks see, kas õnnestub kokku koguda andmed perekonnanime kääna-

mise ja häälduse kohta, selgub pigem töö käigus, ent katset selleks tehakse. Taotlus on kajastada nimede tegelikku käänamist ja hääldust, st olla kirjeldav, mitte soovitav.

Esialgul on projekt saanud rahastuse kolmeks aastaks (2016–2018), sest rahastav programm „Eesti keel ja kultuurimälu II” lõpeb 2018. aastal, ent tõenäoline on, et töö raamatu kallal kestab sellest kauem. Kui eeldada, et kohanimeraamatu näitel kestab koostamine seitse aastat, siis peaks kogu sõnaraamat valmima 2023. aastaks. Parajasti selleks ajaks, kui saab täis 200 aastat perekonnanimede võtmise algusaastast 1823.

Allikad

EAA = Rahvusarhiiv. Endise Eesti Ajalooarhiivi fonditähis

EEA.1 Eestimaa rootsiaegne kindralkuberner

EEA.1228 EELK Lüganuse kogudus

EEA.1231 EELK Viru-Nigula kogudus

EEA.1267 EELK Kanepi kogudus

EEA.1294 EELK Jaani kogudus

EEA.1864 Eestimaa kubermangu revisjonilehtede kollektsioon

EEA. 1865 Liivimaa kubermangu revisjonilehtede kollektsioon

EEA.2072 Kaardikogu

EEA.5433 Petserimaa ja Narva-taguste valdade elanike perekonnanimede panemise komisjonid

KN = Eesti Keele Instituudi kohanimekartoteek

Must = Must, Aadu. Onomastika andmebaas. <http://www.ra.ee/apps/onomastika/index.php/et> (3. XI 2017)

Kirjandus

Duden 2005 = Familiennamen. Herkunft und Bedeutung von 20 000 Nachnamen. Bearbeitet von Rosa und Volker Kohlheim. Mannheim–Leipzig–Wien–Zürich: Dudenverlag.

EKMS = Saareste, Andrus 1958–1968. Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm: Vaba Eesti.

EKNR = Eesti kohanimeraadat. Koost Marja Kallasmaa, Evar Saar, Peeter Päll, Marje Joalaid, Arvis Kiristaja, Enn Ernits, Mariko FASTER, Fred Puss, Tiina Laansalu, Marit Alas, Valdek Päll, Marianne Blomqvist, Marge Kuslap, Anželika Šteingolde, Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Toim Peeter Päll, Marja Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1994–.

EN = Eesti nimi. Valik uusi perekonnanimesid. (Akadeemilise Emakeele Seltsi toimetised XXVII.) Toim Julius Mägiste, Elmar Elisto. Tartu, 1935.

Heintze, Albert 1908. Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich. Halle: Buchhandlung des Waisenhauses.

Hennö, Kairit 2000. Eesti priinimed. Jaani kihelkond. Eesti Keele Sihtasutus, s.l.

Johansen, Paul (toim) 1925. Vanem Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat. 1435–1507 / Das älteste Wackenbuch des Revaler St. Johannis-Siechenhauses.

- 1435–1507. (Tallinna linna arhiivi väljaanded IV (2) / Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv IV (2).) Tallinn: Eestimaa Trükikoda.
- Lisa = Regionaalministri 25. veebruaril 2005. a määruse nr 8 „Liiga laialdase kasutusega perekonnanimede loetelu kehtestamine” lisa (regionaalministri 06.10.2013. a määruse nr 11 sõnastuses).
- Must, Aadu 2000. Eestlaste perekonnaloos allikad. Ajalooarhiiv. Tartu Ülikooli arhiivinduse õppetool. Tartu: Kleio.
- Must, Aadu 2015. Perekonnaloos uurija käsiraamat. Tallinn: Hea Lugu.
- PA IV = Polnische Akten IV. 1583–1590. Toim Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 6. München, 1973.
- Rajandi, Edgar 1966. Raamat nimedest. Tallinn: Eesti Raamat.
- Rajandi, Edgar, Tarand, Helmut 1966. Meie perekonnanimede liigitamisest ja seletamisest. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 393–402.
- Rajandi, Edgar, Tarand, Helmut 1966. Perekonnanimedest ja nende uurimise ülesannetest. – Keel ja Kirjandus, nr 4, lk 226–231.
- Rev 1601 = Die Revision Livlands 1601. Estnisches Siedlungsgebiet. Toim Oleg Roslavlev. Hefte zur Landeskunde Estlands. Heft 3. Wolfratshausen–Waldram. München, 1967.
- Roslavlev, Oleg 1977. Das Pernauer Land Ende 17. Jh. – Zur Siedlungsgeschichte Estlands. Heft 4. München.
- Saar, Eva 2015. Vene õigeusu eesnimed vадja, isuri ja seto keeles. – Emakeele Seltsi aastaraamat 61 (2015). Tallinn: Emakeele Selts, lk 167–186.
- Saareste, Andrus 1935. Eesti liignimedest varemalt, nüüd ja tulevikus. Tallinn: Nimede eestistamise toimkonna kirjastus.
- Schmidt 1844 = Generalcharte von Ehstland in 2 Blättern. Mit Unterstützung des Vereins der Merino Zucht zu Orrehhoff. Hrsg. von J. H. Schmidt. [Berlin?] 1844.
- Schmidt 1871 = Karte von Ehstland mit den Kreis-, Polizeidistricts- und Guts-Grenzen so wie den Plänen der Städte neu umgearbeitet und herausgegeben von Hofrath J. H. Schmidt. [1871, täiend. 1876.]
- Stackelberg, Baron F. 1928. Das älteste Wackenbuch der Wiek (1518–1544). – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat / Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1927. Tartu, lk 78–254.
- Тупиков 1903 = Словарь древне-русскихъ личныхъ собственныхъ именъ. Трудъ Н. М. Тупикова. С-Петербургъ.
- Unbegaun 1995 = Б.-О. Унбегаун, Русские фамилии. Перевод с английского. Москва: Прогресс-Универс.
- Vaba, Lembit 2017. Kuidas Liivimaa läti talupojad said endale perekonnanimed – vaade peeglis. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 481–485.
- Vilkuna, Kustaa 2003. Etunimet. Avustajat Marketa Huitu ja Pirjo Mikkonen. Helsingissä kustannusosakeyhtiö Otava.
- VMS = Väike murdesõnastik I–II. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus, 1982–1989. <http://www.eki.ee/dict/vms/> (3. XI 2017).
- Wd = Wiedemann, Ferdinand Johann. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest [1893]. Tallinn: Valgus, 1973.

On the dictionary of Estonian surnames

Keywords: onomastics, surnames, dictionaries, etymology

In 2016 a new project was started aiming at compiling a dictionary of Estonian surnames. Most of the Estonian surnames were given in 1826–1834, while a significant part of the surnames were Estonianized in the 1920s and 1930s. The dictionary will comprise about 6 000 surnames that are selected based on the frequency of surnames in the Estonian population register (in order to be included the frequency has to be 30 or more) and the availability of historical records (only names given in Estonia will be included). Besides etymology, a surname entry will include data on pronunciation and declension (still subject to discussion), frequency in 2017, data on the giving and change of the surname, original geographical distribution of the name, possible folklore on the naming reasons, and source references. As the study of Estonian surnames has not been as intensive as with place names or even first names, the compilation of the dictionary must involve a lot of research. As an example, 30 name entries are presented for further feedback.

Marja Kallasmaa (b. 1950), PhD, Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer, marja.kallasmaa@eki.ee

Udo Uiibo (b. 1956), Institute of the Estonian Language, Senior Lexicographer, udo.uiibo@eki.ee

Peeter Päll (b. 1961), PhD, Institute of the Estonian Language, Head of Language Planning, peeter.pall@eki.ee

TEORIA JA PRAKTIKA VAHEL EHK IKKA PUUDUVAST TÖLKEKRIITIKAST

Mõne aja eest ilmus Sirbis Heli Alliku ülevaatlük, lahenduste otsimisele suunatud artikkel tõlkekriitika kidumise ja kadumise põhjustest.¹ Olulisematena olid nimetatud sobiva väljaande puudumine ning tõlkekriitika kui töö- ja ajamahuka tegevuse väärrika hindamise ja tasustamise kehvapoolne seis. Need on nn välised põhjused, millele hea tahtmise korral on võimalik leida enam-vähem toimiv lahendus, nagu näiteks artiklis nimetatud blogi või veebiväljaanne. Aga on ka sisemised põhjused, millest Allik teeb põgusamalt juttu ja mis kõige välise taustal võivad rohkemgi takistada tõlkekriitika laiemat praktiseerimist. Olulisematena tõusevad esile kolm aspekti: „ise õpetame, ise uurime, ise tõlgime ja ise kritiseerime” ehk väike ring tegijaid, kes peavad omavahel sõbralikult läbi saama (Heli Allik toob selle kirjeldamiseks ära Pille-Riin Larmi ja Joosep Susi arvamuse, et „kolleegi tööd pole tõlkijate intiimses klannis paslik avalikult kritiseerida”²); teiseks umbusk tõlketooria suhtes, millest natuke pikemalt allpool, ja kolmandaks kultuuriline alalhoidlikkus. Heli Allik tsiteerib Vikerkaare tõlkearvustusi analüüsinud Maarja Läänesaare tabavat tähelepanekut: „Olukorras, kus suurem osa kirjandusest on tegelikult kellegi väikeste nähtamatute käte tõlge, peab optimismi säilitamiseks olema kultuuril kõvasti usku tõlgitavusse. Meie kultuur on rajatud tõlgitavusele ning süsteemi jaoks on

kindlasti oluline, et selle kultuuri tõlgitust ja võimalikke nuripeegeldusi liiga tõsiselt vaatluse alla ei võetaks [---].”³

Tõepoolest, eesti kultuur on tõlkekultuur ning tõlkimine aina seotud olnud eesti keele ja kirjanduse arendamise ja alalhoidmise, valgustamise ja harimisega, suurte isiksuste ja missiooniga. Sellele põhimõttele on olnud rajatud ka tõlgitavate teoste valik,⁴ tõlked peavad täitma tühikuid. N-ö augutäitematerjal peab aga olema ümbrusega sama tooni, muidu torakab erinevus liialt silma ja aukude suurus saab kõigile nähtavaks nagu keisri uued rõivad. See omakorda tingib teatava „endastmõistetava” tõlkenormi kehtestumise, mis võimaldaks tõlgetel sulanduda, olla nagu „omakeelne tekst” või rohkemgi.⁵ Aastakümnete jooksul on välja kooli-

³ M. Läänesaar, Tõlkija nähtamatu-
sest tõlkekriitikas. Toimetajast rääkimata.
– Sirp 19. III 2010.

⁴ „Ühesõnaga, me peame püüdma tõlkida võimalikult erinevat kirjandust, mitte niusugust, mille sarnast meil endal on olemas. Väga oluline on ka põhimõte, et peame tõlkima ainult enda jaoks, oma kirjanduse seisust lähtudes. Ainult siis saame anda väärtuslikku tõlkekirjandust. [---] Ta realiseerib ainult neid keeles peituvaid võimalusi, mida ükski eesti kirjanduse teos mitte kunagi ei realiseeriks. Rahuldab ainult neid vajadusi, mis muidu jääksid rahuldamata.” (O. Ojamaa, Kümnennda muusa muresid I. – O. Ojamaa, Armastus seaduslikus abielus. (Eesti mõttelugu 92.) Tartu: Ilmamaa, 2010, lk 62–63.)

⁵ Tõlkenormid, nagu muudki teksti- ja kultuurinormid ei ole midugi midagi eesti kultuurile ainuomast, vaid tõlkeuuringutes laialt käsitletud nähtus: „Ajaloolised uurimused näitavad, et ka kõige teooriavaesematel aegadel võib täheldada tõlkeprintsipiide väga suurt ühtsust. Igasugust tõlkemeetodit iseloomustavasse väljajäetu-muudetu-säilitatu vahekorda suhtutakse hinnangulises

¹ H. Allik, „Kus aga oht on, seal kasvab ka rohi ta vastu.” – Sirp 29. IX 2017.

² P-R. Larm, J. Susi, Me kiretu kirjanduskriitika. 2015. ja 2016. aasta kirjanduskriitika ülevaade. – Keel ja Kirjandus 2017, nr 3, lk 178.

tatud lugejad, kelle ootused tõlketekstile rajanevad illusioonil, et tunnustatud tõlkija toob ise nähtamatuks jäädes teksti ühest kultuurist ja keelest teise ning selles saab „meie oma”.⁶

Siit on paslik edasi minna teooria-probleemi juurde ja küsida, kas seegi ei lähtu osaliselt samast allikast, see tähendab, kas mitte teatav väikekultuuri konventsioonidest tingitud kaitsetahe ei põhjusta umbusku tõlkeuuringute suhtes (ja ka tõlketeeooria kui millegi suhtes, millel on oht kuidagiviisi tõlkimise praktikaga suhestuda), sest see võiks nähtavale tuua võõraste teoste omakultuuri toomises soositud normid ja toimimisviisid. Tegelikult tuleks muidugi rõhutada, et tõlkeala praktikute ja teoreetikute vähene teineteisemõistmine pole kaugeltki mitte spetsiifiline eesti kultuuri probleem, mitmed nimekad tõlketeeoreetikud-uurijad on seda teemat käsitlenud ja jõudnud lausa sellise pessimistliku järelduseni: „On ilmselt väga vähe ameteid, milles valitseb selline haigutav kuristik teooria ja praktika vahel.”⁷

Teooria pilvedes, tõlkimine maa peal

Niisiis väljendavad tõlkijad ikka ja jälle seisukohti, milles teooriat peetakse kasutuks, halvemal juhul aga lausa vaenlaseks. Miks on ilmsem või varjatam teooriavastatus tõlkijate seas nii levinud, kas tegu on üleoleku, ohu-

plaanis konkreetse perioodi raames üheselt ja väga erinevalt eri aegade lõikes. Seega on oma kirjutamata seadused tõlkegevust alati mõjutanud.” (P. Torop, R. Sepp, Tõlkimise teooriast ja praktikast. – Sirp ja Vasar 16. I 1981, lk 6.) Sama kehtib ka tõlkegevuse rahvusliku suunitluse kohta.

⁶ Vt ka K. Kaldjärv, Tõlkija kui nähtamatu maag: näiteid hispaaniakeelse kirjan-duse tõlgetest Jüri Talveti tõlkemõtte valguses. – Methis. Studia humaniora Estonica 2017, nr 17/18, lk 70–93.

⁷ A. Chesterman, E. Wagner, Can Theory Help Translators: A Dialogue Between the Ivory Tower and the Wordface. Manchester, UK: St Jerome, 2004, lk 1.

tunde või teadmatusega? Kas teooriat tajutakse mingi eriliselt süstemaatilise kriitikana, mis toob tõlkijate tegevuse juures välja tahud, millele tõlkijad tava-päraselt mõtlema ei ole harjunud? Peamiseks etteheiteks teooriale (eelkõige praktikute vaatepunktist) näib olevat väide, et praktilisel tõlkimisel, tegelikul tõlketööl ei ole teooriast midagi kasu, see ei aita vahendajat, ei tee tõlget paremaks.⁸ Tõlkimine saab teoks tänu sisetunde ja kogemusele, sügavam järelemõtlemine oma töö üle võib tõlkijat eksitada: „Tõlkimine on suuremalt jaolt intuiitiivne, raskesti reeglistatav oskus, mida annab süvendada kogemuse ja lugemusega, töö ja vaevaga, võrdlemise ja tagasisidega. Kas ka tõlketeadusega? Eriti vist mitte. Oma töö üle reflekteerimiseks piisab tõlkijale enamasti kooli-grammatika kategooriatest, peenemad tööriistad – tõlkesemiootika jms – on juba üleaarused.”⁹ Professionaal teab, et tõlkimine on eraklik, individuaalne, konkreetne, praktiline ja vahetu tegevus.¹⁰ Sagedane paistab olevat väide, et iga probleem, tekst või tõlge on erinev, üldistused ja seega korduvalt kasuta-

⁸ Rääkides sellest, kui kasutu ja ülearu-ne on tõlketeeooria, ei määratle praktikud tavaliselt seda, mida nad täpsemalt silmas peavad, mille suhtes vastumeelsust ja umbusku väljendavad. Tõlketeeooria või -uurin-gud sisaldavad mitmeid erinevaid suundi ja koolkondi, mis ei ole omavahelistest vastu-oludest vabad. Kui mõelda James Holmes'i 1972. aastal ilmunud artiklis „The name and nature of translation studies” visandatud tõlkeuuringute peamistele harudele – raken-duslikule, kirjeldavale ja teoreetilisele –, siis võivad tõlkeuurijad pakkuda lahendusvõi-malusi konkreetsetele probleemidele, arut-leda keerukate mudelite abil tõlkefilosoofia üle, rääkida tõlke ajaloo mingis keeleru-mis, kirjeldada tõlke retseptisiooni ja tõlkija positsiooni ühiskonnas, uurida tõlkimist kui kognitiivset protsessi jne.

⁹ M. Väljataga, Tõlkimise teooriast ja praktikast. – Sirp 27. XI 2008.

¹⁰ Kuus küsimust Eesti Kultuurkapitali 2013. aasta tõlkekirjanduse auhinna nomi-nentidele. Küsitles Heli Allik. – Tõlkija hääl II. Eesti Kirjanike Liidu tõlkijate seksiooni aastaraamat. Tallinn: SA Kultuurileht, 2014, lk 49–67.

tavad strateegiad välistatud. Ka olevat tõlketeooria mõistestik nii keeruline, esoteeriline ja praktikakauge, et tõlkijad ei ole võimelised seda oma töös kasutama.¹¹ Tõlkest rääkimine on keeruline, kui mitte võimatu, ja kõikvõimalikud teooriad võivad pilti ainult ähmastada: „Tõlkimise käsitlemise ajavad sogasemaks ekstravagantsed teooriad, mille järgi polevat üldse võimalik sama asja teiste sõnadega, ammuigi siis mitte teisekeelsete sõnadega ümber ütelda.”¹² Tõlketeooriale võib ette heita kaugenemist tõlkimise igapäevasest tegelikkusest, tegelemist omaenese loodud abstraktsioonidega: „Ka siin nähtub uusimatel aegadel teoreetilise abstraktsiooni hüppeline eemaldumine tõlkimise ja tõlke reaalsest ajaloolisest praktikast, sulgumine enesekaemuse labürinti. Tõlkimise kui fundamentaalse kultuuriteguri selgitamist tundub asendavat teadlik objekti hämardamine, müstifitseerimine, hajutamine, laialikiskumine.”¹³

Oma arvamuse väljaütlemisel ei pea kõige teenekamad tõlkijad ja kirjanikud mahendavaid pooltoone kasutama: „Ma ei usu mingi vähegi produktiivse tõlketeooria olemasolusse. [...] Tõlkida tuleb hästi, tõlkida tuleb õigesti, tõlkida tuleb adekvaatselt, tõlkida tuleb nii, et tõlget lugedes tundub, et loetakse originaali.”¹⁴ Teooriate pelutavusest ja nende pidurdamatust pealetungist rääkides tuleb paiguti appi võtta tõrjemaagilised võõrsõnad: „Juba raamatukogusid moodustavate tõlketeoreetiliste kompendiumide kohta võtan endale läbinisti subjektiivse vabaduse ja vastutuse öelda:

¹¹ J-P. Mailhac, Formulating strategies for the translator. – Translation Journal 2007, nr 11/2. <http://translationjournal.net/journal/40strategies.htm> (16. XI 2017).

¹² M. Väljataga, Tõlkimise teooriast ja praktikast.

¹³ J. Talvet, Mõtteid tänapäeva tõlkefilosoofiast. Kas antropofaagia või sümbioos? – Keel ja Kirjandus 2006, nr 5, lk 354.

¹⁴ J. Kross, Tõlkimine – kas kunst? kas teooria? – J. Kross, Omaeluloolisus ja alltekst. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003, lk 210.

*horribilis!*¹⁵ Tõlkijal on igati põhjust olla teooria suhtes üleolev: „Samal põhjusel paneb ka tõlketeaduse nime all viljeldav diskursus elukutselise tõlkija natuke muigama – tõlketöö igapäevaprobleemide kõrval paistab see niivõrd eluvõrras ja tegelikkusekauge – eriti veel siis, kui tõlketeoreetiline traktaat väldib näidete toomist.”¹⁶

Teoreetikud mängivad klaaspärli-mängu, praktikud teevad musta tööd: „tõlketeoorias levivad erinevad interpretatsioonid, iga teadlane laob valmis oma kaardimajakese. Ja miks mitte, minu meelest on see põnev mäng. Aga mis puutub sellesse, et selle teooriaga ei ole konkreetsele tekstile lähenedes midagi pihta hakata, siis see on ju samuti loomulik.”¹⁷; „Kõrgel üldistustasemel, nagu filosoofid või tõlketeoreetikud tõlkimist ja tõlgendamist käsitlevad, jääb nende käsitluste seos konkreetse tõlkejuhuga kaugeks. Objektist puhtaks abstraheritud üldistused võivad elada oma-soodu abstraktsioonide taevas, praktika käib aga tihti peale maadliigi oma rada.”¹⁸

Iga tõlkija on teoreetik

Läänemaailmas mõistetakse tõlketeooriat paratamatult juba selle sünnist normatiivsena. Alates Cicerost ja Hieronymusest on tõlkijad ja tõlketeoreetikud astunud nende jälgedes, eeldades mitte ainult seda, et tõlge saab olla kas vaba või sõnasõnaline, vaid ka seda, et teooria peab langetama valiku emma-kumma kasuks ja ütleva tõlkijatele, kuidas tõlkida. Viimaste aastakümnete jooksul on seisukoht, et tõlketeooria peaks tõl-

¹⁵ M. Sirkel, Arusaamatus ja arusaam. – Tõlkija hääl II. Eesti Kirjanike Liidu tõlkijate sektsiooni aastaraamat. Tallinn: SA Kultuurileht, 2014, lk 9.

¹⁶ M. Väljataga, Tõlkimise teooriast ja praktikast.

¹⁷ Kuus küsimust Eesti Kultuurkapitali 2013. aasta tõlkekirjanduse auhinna nominentidele, lk 49.

¹⁸ Kuus küsimust Eesti Kultuurkapitali 2013. aasta tõlkekirjanduse auhinna nominentidele, lk 50.

kijatele normatiivsed reeglid leiutama, sattunud kriitikatule alla ja paljud teoreetikud on püüdnud tõlkest rääkida mittenormatiivselt, kuid aastasadade vältel juurdunud ettekujutus teooria ja praktika vahekorras on visa kaduma. Isegi need tõlkijad, kes ei pea teooriast lugu, osutades selle paternalistlikkusele (justkui tõlkijad ei teaks, kuidas oma tööd teha ja peaksid ootama abi teoreetikutelt) ja negatiivsusele (rõhutab peamiselt tõlkijate eksimusi), ootavad preskriptiivsetelt teoreetikutelt abi ja nõuandeid.¹⁹

Tõlkeuringutes suure „pöörde” põhjustanud kirjeldav suund²⁰ püüdis end ettekirjutuslikust mainest vabastada ja ainult kirjeldada, selgitada ja mõista, mida tõlkijad teevad (milliseid strateegiaid kasutavad nad antud keelelistes ja ühiskondlik-kultuurilistes tingimustes, milliseid norme järgivad, millised väärtused on nende normide taga, millised on tõlkijate tegevuse mõjud lugejatele, kultuuridele ja kultuuridevahelistele suhetele), mitte neid õpetada.²¹ Andrew Chesterman kirjeldab tõlkija ja teoreetiku vahekorda läbi eksiarvamuste, mis teineteise suhtes valitsevad: praktiseeriva tõlkija vaatepunktist näivad teoreetikud olevat kusagil kõrgemal ja nende käsutuses on teadmised, mida nad jagavad all olevatele tõlkijatele, kes ootavad paremini tõlkimise nimel nõuandeid. Enamik tänapäeva tõlkeuurijaid peavad

¹⁹ D. Robinson, Normative model. – The Routledge Encyclopedia of Translation Studies. Toim M. Baker, K. Malmkjær. London–New York: Routledge, 2004, lk 161–163.

²⁰ Kirjeldavad tõlkeuringud seavad esiplaanile olemasolevad tõlked kui vastuvõtva kultuuri elemendid (erinevalt teistest käsitlustest, mis püüdsid rääkida sellest, mida tõlkija peab tegema, et ideaalse tõlkeni jõuda). Nimi pärineb 1995. aastal ilmunud Gideon Toury raamatust „Descriptive Translation Studies and Beyond”, kuid alguse sai suund juba eespool mainitud J. Holmes'i artiklist (vt märkus 8), mis muuhulgas osutas vajadusele käsitleda tõlkeuringuid iseisva distsipliinina.

²¹ A. Chesterman, The Memes of Translation. Amsterdam: John Benjamins, 1997, lk 48.

seda vaatepunkti aga kummaliseks, sest nad üritavad kirjeldada, selgitada ja mõista, mida tõlkijad tegelikult teevad, ja sellest kirjeldavast vaatepunktist nähtuna on just tõlkijad „kõrgel” ja teoreetikud „all”, püüdes aru saada, kuidas tõlkijad küll hakkama saavad.²²

Tunnistades, et puuduvad kindlad tõendid selle kohta, et teooria aitab tõlkijal paremini tõlkida, loetleb Anthony Pym siiski terve rea tegureid, mis tõlkijale teooriate tundmise puhul kasu võivad tuua. Tõlkealase hariduseta tõlkijad on ehk kiiremad ja efektiivsemad, sest nad teavad vähem keerulistest teooriast, seetõttu on neil vähem kõhklusi ja nad raiskavad vähem aega endastmõistetavate küsimuste üle juurdlemisele. Teisest küljest võib praktilisest vaatepunktist olla kasulik omada mõningaid teadmisi erinevate teooriate kohta siis, kui on vaja lahendada probleeme, mille tarvis ei ole olemas kindlaksmääratud lahendusi. Teooriad võivad aidata esitada loomingulisi küsimusi ja vahetevahel anda mitteilmseid vastuseid. Teatud teooriad võivad tõlkijatel aidata parendada oma professionaalset enesekuvandit.²³ Niisiis näitab teooria meile, et asju võib näha mitmel viisil ja teooria tundmine annab meile võime tavapäraseid lähenemisviise kahtluse alla seada.

Tõlketeeoria kohta on ikka küsitud, kas see kannatab välja võrdluse kirjandus- või kunstiteooriaga, kas see on üldse iseseisev. Otto Samma toob 1962. aastal teooria kaitseks kirjutades välja võrdluse kirjandusteooriaga: „Aeg-ajalt on väidetud, et tõlketeeoriat polevat üldse vaja. Et ilukirjanduse tõlkimine on kunst, ei saavat ükski teooria kedagi õpetada hästi tõlkima. Tõlke õnnestu-

²² A. Chesterman, E. Wagner, Can Theory Help Translators: A Dialogue Between the Ivory Tower and the Wordface, lk 2.

²³ A. Pym, Teorías contemporáneas de la traducción. Materiales para un curso universitario. Tarragona: Intercultural Studies Group URV, 2011. http://isg.urv.es/publicity/isg/publications/2011_teorias/index.htm (16. XI 2017).

mine või ebaõnnestumine olenevat tõlkija talendist – milleks siis teooria? // Sellele võib vastu väita, et ka kirjandusteooria (mille vajalikkuses kahtlejad vaevalt leidub) pole ju kedagi suutnud kirjanikuks õpetada, kui inimesel endal annet ega kutsumust ei ole. Ometi võib kirjandusteooria kirjanduse arenemiskäiku suunata, selgitada, mis on hea ja mis on halb; ja küllap on kirjanikud ka kirjandusteadusest ning kriitikast ühteist kasulikku saanud.²⁴

Kui Sammaga nõustuda ja paralleelsega jätkata, siis võime küsida, mis saaks kirjanduskriitikast ja raamatu-

²⁴ O. S a m m a, Üht-teist tõlkimisest ja tõlkijatest. – Keel ja Kirjandus, 1962, nr 7, lk 390.

arvustustest, kui tunnustatud kirjanikud vihjaksid sagedasti kirjandusteooria ülearususele ja kasutusele ning peaksid vajalikuks rõhutada, et kirjanikul sellest mingit kasu ei tõuse. Kui tõlketeooriat, tõlkeuurimust peetakse ebaoluliseks, millekski, mis pole tõlkimisega otseselt seotud, vaid sellel otseku ballastina küljes ripub, siis ei ole loota ka asjatundlikumat kriitikat, sest puudub tõlkest rääkimise kogemus ja oskus, tõlke üle arutamise võimaluste tundmine. Ja ettekujutus tõlke olemusest ei välju kindlaks kujunenud raamidest.

KLAARIKA KALDJÄRV

HEAD UUT TÜVIAASTAT!

Oktoobrikuu Keeles ja Kirjanduses andis Arne Merilai hea ülevaate ingliskeelsete mõistete *core text* ('tuumtekst') ja *seminal work* ('viljastav teos') mitte üksühese eesti vaste *tüvitekst* vohamisest (sõnasõnaline vaste oleks *tuumtekst*) ja selle uutest tähendusvarjunditest.¹ Jaan Unduski loodud, algselt üsna konkreetselt F. R. Kreutzwaldi eepost „Kalevipoeg” tähistanud tüviteksti mõistet tarvitatakse praegu mis tahes kanooniliste tekstide kohta. Ka Merilai ise liidab selle mõnele uuele objektile (A. H. Tammsaare „aga-ometi” ja Marie Underi ballaadid) ja lisab varjundeid, mistap järeldan, et muretsemiseks mõiste häägustumise pärast ei ole tema arvates põhjust. Tõesti, tunneme arvukalt näiteid sellest, kuidas mõni mõiste mitme valdkonna vahel inspireerival moel triivib. Näiteks selsamal sõnal kaanon, mis pärineb kreekakeelsest sõnast *κανών* ehk reegel, on oma spetsiifiline tähendus nii kirjandusteaduses, teoloogias kui ka muusikas. Suurepärase, kui ka kirjandusteadus ise suudab maailmale või vähemasti ühele keeleruumile sedavõrd elujõulisi mõisteid kinkida. See, et kõige „kõvemad” teadusedki ei suuda maailma poeetiliste metafooride abita seletada, on lausa omaette teema: *suur pauk*, *universumi kärgstruktuur ... ja tüvirakud!*

Tüvirakk on õigekeelsussõnaraamatu järgi „rakk, mis on võimeline end taastootma, lõplikult diferentseerumata rakk”.² Tüviraku puhul on kõik võimalik, just tüvirakkudest tekivadki mitmesuguste ülesannetega organid.³ Tüvi-

teksti mõiste ise on samuti niisugune rakk.

Hiljuti jäi nimelt silma üks põnev „tüvirakumutatsioon”. See oli veebruaris, kui Tammsaare ja Vilde Sõprade Selts andis teater Variuse eestvedajale Heidi Sarapuule „Klassiku sõbra” auhinna. Toomas Haugi kummarduskõnes leidis niisugune mõttekäik: „Kui mõtlen „Variuse” peale, siis meenuvadki kõigepealt algusajad, sealhulgas legendaarne etendus „Arbujate aegu” 1988. aastal, mida mängiti menukalt mitmes muuseumis. [...] Nii nagu „Kalevipoeg” ja „Tõde ja õigus” on meie tüvitekstid, nii on XX sajandi 1930. aastad, muu hulgas seesama arbujate aeg, meie tüviaeg. Tarvitseb ainult kujutleda, et selle ajani jõudmist, sellele ajaharjale tõusmist poleks olemas olnud, ja tekib tunne, nagu libiseks pind jalge alt. See on tüviaeg, millest tuleb mingi tabamatu ajaloo- või identiteedimeelega kinni hoida, ja Heidi Sarapuu looming on siin üks sellise kinnihoidmise ning selle kinnihoidmiselamuse teistega jagamise kaunis näide. [...] Kui läheme „Variuse” etendusele, [...] siis võime olla kindlad, et me mingis vormis, otse või kaude, puutume ikka ja jälle kokku oma tüviajaga.”⁴

Miks „tüviaeg”, kas nii saab öelda? Tüviaega eristab ju tüvitekstist kõigepealt suhteline ähmasus – ei ole päris selge, millal see algab ja lõpeb. Vähe sellest – kui tüviteksti tiitli au broneeriti esialgu ühele teosele, siis rahva ja riigi elus on kindlasti rohkem kui üks tüviaeg. Kui tüvesid on metsatäis, siis on, mille vastu selga toetada! Eri aegadel on

¹ A. Merilai, Tüviteksti mõistest. – Keel ja Kirjandus 2017, nr 10, lk 737–752.

² <http://eki.ee/dict/qs/index.cgi?Q=t%C3%BCvirakk> (24. XI 2017).

³ Vt P-R. Larm, Ellujäämine ei ole isenesestmõistetav. [Intervjuu Siim Paukli-

niga.] – Sirp 4. VIII 2017, <http://sirp.ee/s1-artiklid/c7-kirjandus/ellujaamine-ei-ole-isenestmõistetav/> (24. XI 2017).

⁴ T. Haug, Kummardus Heidi Sarapuule. – Looming 2017, nr 3, lk 389–390.

moes eri tüved: ärkamisajal hõllandus eestlastele muistne Kungla õnneriik, 1930. aastatel võidukas viikingiajastu ja viimastel aastatel võib tõepoolest täheldada 1930. aastate esiletõusu, seal võetakse šnitti nii fassongis kui ka retoorikas. Miks just need tüviajad? Samahästi võiks eestlaste rahvuslik tüviaeg olla aastad 1917–1920 või laulva revolutsiooni aastad, aga tundub, et tõesti murrangulisest perioodist tüviaega ei saa – liiga ärev. Tüviaeg kätkeb unistust, see on natuke nagu roosamanna, nagu helesinised mäed. Liigne kiindumine tüviaega võib paraku ebaterveks osutada, ivanoravalik kompleksivaba lähenemine on kindlasti mõistlikum viis tüviajaga toimetulekuks.

Tõttõelda olen isegi ühte tüviaega kiindunud. Lähtudes tüviteksti kitsast tähendusest, püüan sealjuures ka tüviaja au ühele kindlale aastale hoida. See on 1857. aasta. Sel aastal olid teadupärast Prantsusmaal kohtu all kaks ebamoraalseks peetud teost, Charles Baudelaire'i „Les Fleurs du mal” („Kurja lilled”) ja Gustave Flaubert'i „Madame Bovary”. Ja ka meil Eestis oli kirjandusliku mõtte areng sealmaal, et ilmuma hakkas kaks pöördumatute tagajärgedega nähtust: ajaleht Pärnu Postimees, mis tähendas järjepideva eestikeelse ajakirjanduse algust ja laialt levinud müüdi järgi eestlastele nime andmist, ning eestlaste rahvuseepos „Kalevipoeg”, mis tähendas Schultz-Bertramit parafraaseerides, et nüüd on kõik võidetud. Tsensuuriga said rinda pista mõlemad. Kui tüviteksti puhul on selle „üksikud laused ja eriti motiivid ning tegelasstruktuurid [---] rahvuskehasse sööbinud sedavõrd tugevasti, et neid eemaldades lammutaksime rahvuslikku psüühikat ennast”,⁵ siis sama võib öelda 1857. aasta kui tüviaasta kohta.

⁵ J. Undusk, Rahvaluuleteksti lõppematus. Felix Oinas, soome meetod ja intertekstuaalne „Kalevipoeg”. [Järelsõna.] – F. Oinas, Surematu Kalevipoeg. Tallinn: Keel ja Kirjandus, 1994, lk 148.

Iseasi, kas tüviteksti mõiste laiendamine, et mitte öelda tüviteksti lõppematus, on see, mida vajatakse. Kui meditatiivset vallast veel üks analoog tuua, siis tüvirakkudest arenevad paraku ka kasvavad. Tasub püüelda mõistelise selguse poole.

Viimaks mõni sõna seoses kimbatusega, mis tabab neid, kes inglise keeles kirjutades-rääkides advavad, et miski tüviteksti mõistest tõlkes kaotsi läheb. Asko Künnapi luuletusest „Ja me ei surunud peale oma jumalaid” leiame tüvitekstiga seoses järgmised read:

*Me sõlmisime vaikuse, sulgesime sõnad,
haabjad tahusime tüvitekstidest,
ühes rändraamatuparvedega kadusime
sellest metsast, mis võlvub unedes tume.
Ja me ei surunud peale oma jumalaid.*⁶

Adam Culleni tõlkes inglise keelde kõlavad lõpuread nii:

*We crisscrossed silence, closed up words,
congealed dugouts from trunk texts,
with the flocks of migrating books we
vanished
from that forest, which arches dark in
dreams.
And we forced not our gods upon them.*⁷

Tüviteksti vaste ei ole siin *core text*, rääkimata *seminal text*'ist, vaid ongi lihtsalt sõnasõnaline *trunk text*. Ehk on tegu esimese tüvimõistega, mis väljub eesti keeleruumist? Sellest hetkest saaks siis küll eesti kirjandusteaduse tüviaeg.

PILLE-RIIN LARM

⁶ Lõpmatusel lävel. Eesti luuletajad Niguliste kirikus. The Brink of Infinity. Estonian Poets in St. Nicholas' Church. Koost V. Kivisilla. Tallinn: HeadRead MTÜ, 2015, lk 60.

⁷ Lõpmatusel lävel, lk 61.

ÄÄREMAADE MEES

Aleksander Suuman. Et valgusest vestelda. Luulet 1957–2003. Koostanud ja järelsõna kirjutanud Tõnu Õnnepalu. Tartu: Ilmamaa, 2017. 559 lk.

Aleksander Suumani sünnist möödus tänavu 90 aastat. Sel puhul on kirjastus Ilmamaa välja andnud kopsaka luulevalimiku, mida esitleti aasta algupoolel Kuressaares, Tartus ja Tallinnas. Õigupoolest võinuksid esitlused toimuda ka Suumani jaoks elu- ja loomelooliselt tähtsates paikades – Vilsandil ja Avandusel, aga nii kaugele ääremaadele kirjanduse asjus ei kiputa sõitma.

Suuman oli viljakas luuletaja: 40 aasta jooksul ilmus tema sulest 12 luulekogu ja kolm valikkogu. Enamasti ilmus uus kogu iga paari-kolme aasta tagant; kahel korral on see periood veninud topelt pikaks. Esimene „paus” on „Krähmukirjade” (1966) ja „Valguse kuma sees” (1972) vahel, mil muutub ka Suumani luuletajamaneer. Abstraktsema, lihtsama ja sõnaahtrema kunstniku pilguga kirja pandud poetiliste looduspiltide (nt „Olen vihm, ma lähen / läbi tuulise metsa”, lk 55) asemele tulevad pajatuslikud külajutud Simunast. Teine paus Suumani luules on kogude „Meil siin Hüperboreas” (1980) ja „Nofretetega metsas” (1986) vahel, kui ta kolib Vilsandilt Tallinnasse ja leiab, „et enam ei ole ei metsa ega merd ja ... millest ma elan ja kirjutan ja mida ma maalin ...” (lk 520). Suuman koostas ise ka oma luule valikkogusid, kuhu ta lisas alati kimbukese uusi luuletusi. Viimase eluajal ilmunud kogu „Tondihobu tõugud vetikatega” (2002) eest sai ta kultuurkapitali aastapreemia. Neljas, siin kõne all olev valikkogu võtab kokku

terve Suumani loominguga, põimides luulet ja maalikunsti.

Tõnu Õnnepalu kirjutab järelsõnas, et koondas luuletusi raamatusse kogude kaupa, säilitades nende algse järjestuse, kuid tehes väljajätte ning lootes, et saadud valimik on esinduslik. Tutvudes Suumani varasemate kogudega, saab öelda, et välja on jäetud kunstiliselt nõrgemad luuletused, kus kajastatakse näiteks nõukogude ideoloogiat (luuletus „Kolhoosile pandi nime”¹). Välja on jäetud nii mõnigi isiklik arvamus elu ja selle toimimise kohta: „Eesti Ekspress mängib tsirkusetola”² või „Lasen end haneks tõmmata / Hani ei jää auto alla”³, aga ka luuletused, milles kohtab kangemaid vägisõnu või banaalsusi (nt luuletus „Vana Toomas pöörleb”⁴). Sestap saab tõdeda, et valikkogu „Et valgusest vestelda” esindab tõepoolest Suumani luule paremiku ja on suurepärase läbilõige tema arengust ja kujunemisest luuletajana, aga ka kunstnikuna.

Luulekogule lisab vürtsi Suumani luule ja maalide põimimine. Kaaneillustratsiooniks on valitud tema viimane molbertil olnud õlimaal „Maastik autoportreega”⁵. Maali minimalistlik lihtsus, horisontaalne kulgemine, „Suumani sinine”⁶ joonistub välja ka tema teistes luulekogus eksponeeritud maa-

¹ A. Suuman, Kui seda metsa ees oleks. Tallinn: Eesti Raamat, 1989, lk 92.

² A. Suuman, Maniakk puuris. Tallinn: etf, 1993, lk 49.

³ A. Suuman, Targemat ei ole. Tartu: Elmatar, 1995, lk 22.

⁴ A. Suuman, Targemat ei ole, lk 58.

⁵ A. Pukk, Isa portree. – Looming 2017, nr 6, lk 850–864.

⁶ Õnnepalu kirjutab, et temal seostub Suumani piltidega sinine, „Suumani sinine”, lk 522.

lides. Teose lõpust leiab registri kasutatud maalide andmetega (lk 558–559).

Ka Suumani luule, iseäranis varasem, on väga pildiline ja dekoratiivne. Nagu ta on ise meenutanud,⁷ olid tema esimesse luulevihku koondatud tekstid esialgu mõeldud kavatsetavate maalide sõnaliste visanditena ning sõber Paul-Eerik Rummo oli see, kes teda veenis neid luuletustena võtma. Teisalt on Suumani luule väga vormikindel – ta on märkinud sedagi, et keskkoolipäevil, oma esimese suurema luuletuhina aegu, viljeles ta valdavalt sonetti. Et seda vormi valdas ta ilmselt une pealtki, on näha ka valikkogusse jõudnud tekstidest. Õnneks on need seal läbisegi teistsuguste luulevormidega, mis ei lase tekkida ohtra sonetihulgaga paratamatult kaasneval monotoonsusel. Suumani lihtne, pildiline luule on paelunud ka tarbekujundajaid: näiteks on 1984. aastal välja antud näripostkaart Suumani luuleridadega.⁸

Aleksander Suumani varasem retseptioon on olnud üpris ulatuslik, pea kõik tegusamad XX sajandi lõpu meesliteraadid on tema luule kohta arvamust avaldanud.⁹ Suumanit on Eesti luulemaastikul tituleeritud muutujaks, esile tõstetud tema „kahepaiksust” sõnalise ja kujutava väljenduslaadi vahel. Mida oleks meil siia lisada? Lisagem kohakesksus.

Esimese vihje sellele leiame üsna ootamatust kohast. 1999. aastal ilmunud antoloogia „Aastaajad eesti luules” (koostaja Doris Kareva) nii algab kui ka lõpeb Aleksander Suumani luuletusega

⁷ „Keele ja Kirjanduse” ringküsituslik kirjanikele. – Keel ja Kirjandus 1974, nr 5, lk 295–297.

⁸ Postkaardi pildiosal on foto puust korpusega liivakellast ning Muhu tikandiga medaljonist kuuseoksa taustal, selle kõrval algusread Suumani 1961. aastast pärit luuletusest: „Üle mu õue / sammuvad päevad / pikas reas” (lk 31).

⁹ Vt nt T. Liiv, Aleksander Suumani luuletajana. – Keel ja Kirjandus 1987, nr 4, lk 201–204; M. Velsker, Redutseeritud. – Vikerkaar 1995, nr 11, lk 99–101; A. Pilv, Muutlik püsivus. Aleksander Suumani luulest. – Looming 2002, nr 4, lk 564–575.

„Nüüd, kui jälle” („See oli ammu – / vesi oli vesi, / kivi oli kivi, / puu oli puu”). Nii esmatrükis kui ka nüüdses valikkogus (lk 338) kannab see hoopis pealkirja „Nii kõneleb Bo Carpelan”, kuid ilmselt on viide meil mitte eriti tuntud soomerootsi kirjanikule ajuti liiga esoteerilisena tundunud isegi kirjanikule endale, mistõttu on see luuletus ilmunud ka teistsuguste pealkirjade all. Samas on just see seos väga oluline Suumani kohakeskse loomingu mõistmisel ja mõtestamisel. Bo Carpelani on käsitletud¹⁰ kui omaenese geobiograafiat kirjutavat autorit, väga kohatundlikku ja mälestusmaastikes uitavat kirjanikku.

Eks leidis Suuman isegi: „Luuletamine on kolimine // Kolimine on maha-jätmine” (lk 395), jättes niiviisi igasse paika midagi endast ning samal ajal teisenedes uueks. Suumani luulegi saab ju alguse looduspildiliste Alutaguse metsadega, millele järgneb lüroepiline Simuna külaolustiku kajastamine ning karmi looduse ja inimkarakteritega dokumentaalne Vilsandi. Viimaks maabub luuletaja Tallinnas, Harju tänav 1 majas, mida Suumani isiklikust geograafiast lähtuvalt saab pidada samuti omamoodi ääremaaks, viimaseks rannaks, kust enam edasi minna pole jaksu.

Suumani luules peegelduvat kohakesksust vaatleme siin geokriitilise kirjandusuurimise vaatepunktist lähtuvalt. Geokriitika¹¹ keskmes on kirjanduses kujutatud ja reaalseste ruumide vastastikused suhted, mille eelduseks on, et kirjandusliku ja tegeliku ruumi vahel peab olema mingi seos, mis laseb konkreetset paika kaardistada. Geokriitika neli elementi on: 1) vaatepunktide paljus, mille puhul on oluline vaadelda nii kodumaastikku kujutatavat autorit (endogeenne vaade), kohast läbi rändavate

¹⁰ Vt nt P. T. Karjalainen, On geobiography. – Koht ja paik / Place and Location III. Studies in Environmental Aesthetics and Semiotics. Toim V. Sarapik, K. Tüür. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2003, lk 87–93.

¹¹ Vt lähemalt geokriitika kohta: E. Fridolin, Geokriitikast Peipsi järve näitel. – Keel ja Kirjandus 2017, nr 5, lk 351–363.

inimeste pilku (eksogeenne vaade) kui ka (rahvus)vähemuste nägemusi, kellele paik on tuttav, kuid kes ise seal siiski võõrasteks jäävad (allogeenne vaade); 2) kohas kogetav ja kirjanduslikku teksti kanduv aistilisus; 3) ruumi kihiline kujutus, mis võimaldab vaadelda mingi paiga ajas muutumist, ja 4) intertekstuaalsus, mis tõuseb esile siis, kui paiga kohta on varem midagi kirjutatud ja see kirjanduslik ruum on talletunud lugejate kollektiivses mälus.

Kolimine ühest paigast teise toob välja Suumani luules peegelduva vaatepunkti muutuse. Endogeenne vaade oma kodu- ja lapsepõlvemaastikule ilmneb Alutaguse ja sealsete inimeste kujutamises. Vaatepunkti muutus toimub Vilsandile kolides, kus Suuman elab ja toimetab, kuid jääb seal võõraks (allogeenne vaade). Jõudnud Tallinna, muutub Suumani vaade uuesti endogeenseks, olles küll enam mitte seotud lapsepõlve ideaalmaastikuga, kuid siiski tundes end seal ilmselt kodusemalt kui Vilsandil. Ääremaade mees, ääremaade luuletaja, nagu ütleb Önnepalu järeلسõnas (lk 520).

Niisiis on Alutaguse Suumani algus – paik, mis jääb lõpuni kodukohaks, kuhu ta ikka ja jälle tagasi pöördub ning millest ta kirjutab palju. Kodukoha olulisust ja armsust markeerib hästi luuletus „Kojutulek“: „Kummelid. Kaev. / Tuul logistab ämbrit. / Jalgte, / tuppa ja lauta viiv. // [---] Kui hea, et kõik on alles.”¹² (lk 38) Kõigist luuletustest, mis räägivad Alutagusest, ei leia otseselt toponüüme või reaalsete paikade kirjeldusi, kuid sellest olenemata paigutuvad need pildikesed väga hästi sealsele maastikule: „Sind vaatan ja kuulan ja / kuulan ja vaatan. / Ei saa sinu kaldalt veel / lahkuda, kohisev jõgi.” (lk 188) Silmas on peetud ilmselt Pedja jõge, mis voolas Suumani kodukoha lähedalt mööda ning mis mängib olulist rolli pal-

judes lapsepõlvemälestustega seotud luuletustes.

Jantlikud külalood Simunast kannavad juba kerget pajatuslikku, mõnel juhul intertekstuaalsetki kuube, nt „Saatuslik Simuna” (vrd Lutsu „Kevade”): „Kui esmakordselt laane pärapõrgust / ma Simunasse jõudsin oma isaga, / meid hele koolimaja vastu võttis / veel heledama koolipoiste kisaga” (lk 116). Simunaga ei seostu Suumanil just kõige helgemad mälestused, kuid ometigi kujuneb tema luules sellest saatuslik paik, mille juurde ta ikka ja jälle tagasi pöördub.

See, kuidas keegi mingist paigast kirjutab, tekitab ajas ja ruumis kindlaid sümboltähendusi. Intertekstuaalseid viiteid kohtame ka Suumani hilisemas Vilsandi-luules. Üheks näiteks võib tuua Heino Väli isiku ja tema tuntuima teose „Silver Ükssilm, Felslandi hirmus mereröövel” (1971) ühtesulamise luuletuses „Mäng viiki”: „Siis viidendama päeva pärastlõunal [---] / ja pagendusest põgeneda püüdsin. [---] // Üks külamees mind saatis. Habe tuules / tal roosatas ja vuhises kui fooniks. / End talle esitlesin. Tema nohises. / Siinkandis hüüti teda mereröövliks.” (lk 154)

Eesti looduskirjanduse kohta on varem täheldatud, et Eestis on kaks piirkonda, mis on eriti tihedalt loodusest läbi kirjutatud: Alutaguse ja Vilsandi. Looduskirjandust kitsas mõttes võib määratleda kui autori vahetutel vaatlustel ja loodusteaduslikel teadmistel põhinevaid kunstilise ambitsiooniga proosatekste, aga asjale pisut laiemalt lähenedes ei ole seotud kõnes tekstide kõrvalejätmine looduskirjandusest sugugi vältimatu. Suumani luule tõestab seda eriti hästi. Suuman nopib reaalsetest looduskogemustest välja poeetilise potentsiaaliga hetked ning lisab neile omalt poolt midagi, mida saabki teha ainult luules. Lisaks sõnalistele vahenditele on Suuman kasutanud looduses tehtud tähelepanekute edasiandmiseks ka graafilist vormi (nt luuletuses „Seapuu”, lk 183–184) – võtte, mida proosas hästi kasutada ei saakski, kuid mis luules saab juurde mitu väga huvitavat tähenduskihti.

¹² Selles luuletuses aimub sarnasust Jaan Tätte sõnadega laulule „Nüüd ja edaspidi”, mida omakorda võib pidada Vilsandi-pildikeseks, vana meremehe kojujõudmis- ja resigneerumislauluks.

Elatud maastike (ingl *lived landscapes*) üheks kindlaks tunnuseks Suumani luules on ülemeelised kogemused, mida eriti palju leidub just Alutaguse metsadega seonduvates luuletustes. Kui „Vargus” (lk 65–67) ja „Kiusatus” (lk 62–64) kogust „Krähmukirjad” on veel edasi antud ebaisikuliselt, kohalike rahvajuttude luulendustena, siis kogudes „Valguse kuma sees” ja „Maa paistel” (1975) muutuvad lood juba oma pere inimestega seotuks („Metsavahi jutustus”, lk 100–102) või suisa memooraatideks („Võõras”, lk 102–104; „Üksjalg”, lk 160; „Tundmatu”, lk 161; „Telegramm”, lk 163–164; „Vang”, lk 165–166 jt). Luuletus „Tundmatu” saab järje kogus „Targemat ei ole” (1995), milles luuletaja üritab koos pojaga tagasi pöörduda samasse paika, kus ta lapsena karjas käies kohtas härjapõlvlast („Väikest valges ülikonnas meest”, lk 405), aga ei saa, sest metsateel istub laanekotkas, kes eest ära ei lähe. Põlvkondlikud seosed kehatuvad just Alutaguse laantes, konkreetses paikades ja uitamistes. Luuletus „Viimne piir” (lk 166–167) oja taga õhku haihtuvast emast on tugevas seoses Suumani ühe enim (salvestisena) loetud luuletusega „Ei hõbepajust ma mööduda saand” (lk 38), mille saamis-lugu on kirjas 1976. aastal avaldatud kogumikus „Teose sünd”. See, vist Suumani ainus proosapala on mõjus lugemine, kus kohtuvad maa ja vesi, äikeseilm ja inimene, loomad, looming ja üleloomulikkus.

Vilsandi-luules on analoogsed kogemused ning nende luulendused esiotsa kobavad, nagu näiteks viirastuslik kangastus merest tõusvast mitmekorruselisest saarest (lk 210) või luulekogu kokku seadvat autorit külastavast François Villonist (lk 221–222). Kuid viimaks ei jää ka Vilsandi-nägemused metsade vahel kogetule alla, kui uppunud paadiomanik tuleb merest oma aluse põletamist vaatama (lk 244).

Suumani esimene otseselt Vilsandi-teemaline luuletus, „Mäng viiki” (lk 149–158), ilmus kogus „Maa paistel”. See on üks pikemaid luuletusi Suumani loomingus, andes väga hästi edasi Vilsandi

saare karme olusid ja inimese kohastumist/mittekohastumist nendega. Kui rohkem on räägitud Suumani Vilsandi perioodist kogu „Meil siin Hüperboreas” kaudu, siis tundub, et see luuletus on mõnevõrra teenimatult tähelepanuta jäänud. „Meil siin Hüperboreas” annab tõepoolest väga hästi edasi Vilsandi loodust ja sealset karakteritest küllastunud külaelu, kuid luuletuses „Mäng viiki” kirjeldab Suuman tähelepanuväärse elavusega üht esmakohtumist selle saarega. Koha eripära tunnetus on selles kahtlemata juba olemas. Igas stroofis võib kohata mõnd maastikuelementi, mis kirjeldab ümbritsevat keskkonda: tuul, meri, pukktuulik, tuletorn, karid, kliburinnatis jm. Luuletuse edenedes näeme, kuidas ilulevatest seinapildiluikedest saavad reaalsed elusolendid, kelle käitumine annab juhtnööre neid märke lugeda oskavatele inimestele. Alguses ei võta Sass ja tema mereröövlist sõber ümbritsevaid loodusolusid piisava tõsidusega ja see maksab neile üsna kibedasti kätte: nad kukuvad läbi õhukese jää, jäävad pimedale peale, pääsevad hädavaevu tagasi saarele. Sügisene noor jää õpetab kannatlikkust ja keskkonnanähtingimustega leppimist; luuletuse kulminatsiooniks on pika lauaga kõhuli üle kilomeetritepikkuse jäävälja roomamise kujutus, kus lüüriline mina saab täie selgusega teadlikuks oma ülepaisutatud enesekindlusest, mille abil ei ole siiski võimalik trotsida loodusolusid. Inimene ja luiged vahetavad sümboolselt kohad – vaadeldavast saab vaatleja ning hinnangu andja. Viiki jäämine, tasakaal on inimese ja looduse suhetes ainumõeldav lahendus.

Kogus „Meil siin Hüperboreas” jätkuvad Suumani võitlused maastiku ja inimestega. Luuletuses „Tuisk väljal” (lk 261) nimetab ta end kolkaküla meheks, kes maadleb väljal tuulega. Kohanemise saare ja sealse rahvaga teebki raskeks just Vilsandi saareline omapära, mis segab tavapäraselt eluolu: „Sel aastaajal mereveed on teetud. / Ei pääse poodi paadiga, ei jala” (lk 256) ning süüa saab ainult kartulit ja silku (lk 242). Kuidas saakski midagi muud süüa, kui läbi küla

jalutades äsjapüütud lõhekala naabri-vanaeitede kadedate pilkude all hetkega käes roiskuma läheb (lk 225). Lisaks „kohalikule” Vilsandile luulendab Suuman ka „kultuur-Vilsandit”, nt luuletused „Kirjanik H. V. maja” (hiljem saab sellest Tõnu Önnepalu „Lõpetuse inglis” „surnud kirjaniku maja”), „Fred Jüssi põikas sisse”. Suuman võtab Vilsandikogemuse kokku: „Nii üht-teist teada saan ma Eestimaast / ja mitte ainult suvitajapilguga” (lk 242).

Suutmata siiski lõpuni kohaneda Vilsandiga, põgeneb Suuman Tallinnasse, millest saab tema viimane asupaik. Luules toimub muutus, looduspildid asenduvad käratseva linnamaastikuga: „Tänavaasfaldis sügav haav. / Aurab. [---] // Tunkedes mehed [---] // sisikonnas sorivad. // Linn ise vaatab pealt. / Mühiseb.” (lk 351) Mitmes luuletuses kohtab kuulmismeele intensiivistumist: „Laste sõjakisa, / joodikute lärm [---] // Mühin, Sahin, Krabin, / vahel ka Välk oma Mürinaga.” (lk 303), „Pegasus teispool sein / Öödpäevad taob tümpsu” (lk 486).

Omamoodi eriskummuline Suumani luules ongi kirjutaja teisenemine koos maastikuga: ühest paigast teise liikumine ja samal ajal ümbritseva keskkonnaga kohanemine; reaalsete kohtade jäädvustamine ning püüd määratleda sõnade abil oma positsiooni maailmas: „Enne oli mul maja / Madaluke mere ääres / Puud lāngus / Enne oli mul Maja / Nüüd on voodikoht / Suurlinnas / Enne tegin mis tahtsin / Nüüd teen mis võin”

(lk 355). Muidugi tuleks Suumani luulet kõrvutada teiste neid paiku kajastavate teostega, et märgata teisenemisi ajas ja ruumis veelgi paremini. See jäägu aga juba tulevaste käsitluste ülesandeks.

Kes võiks olla Suumani uusima luulevalimiku sihtgrupp? Tõnu Önnepalu kirjutab teose saatesõnas: „Kadunud on need ajad ja arusaamised, milles ja mille keskel Suuman elas ja kirjutas, muutunud on kohad, muutunud on luule ja luuletajaks olemine. Kunstist ja kunstnikuks olemisest rääkimata.” (lk 508) Kahtlemata on sellised retrospektiivsed kogumikud mõeldud eeskätt neile, kel sama autori varasematest üksikkogudest positiivne mälestus: valikkogudel on alati teatav suveniiriväärtus, isegi kui nad pole köidetud kullatud nahka. Kuid kas tõesti on Suumanist aru saamiseks olnud vaja elada Nõukogude Eestis ja talvituda Vilsandil? Või suudab Suuman kõnetada ka tänapäeva publikut? Võiks ju arvata, et kohakogemus ja huvi ühe koha varasemate kunstiliste kujutamiste vastu elab igäühes, kes mööda kodumaad ringi liigub. Või kas ei kõla tänases päevaski aktuaalselt hüüatus Suumani luuletuses „Tants raiesmikul”: „Kallis, miks nii armetumalt / puud kõik maha raiuti?” (lk 195)

Minevikuluuleks ei saa Suumani teoseid pidada senikaua, kuni inimestel säilib vajadus tähenduslike seoste järele kohtadega, mida nad asustavad.

KADRI TÜÜR, MARIS MÄGI

URMAS VADI PSÜHHOLOOGILINE REALISM

Urmast Vadi. Neverland. Tallinn: Kolm Tarka, 2017. 347 lk.

Urmast Vadi kirjutajaarsenalis on mitmeid iseloomulikke võtteid: grotesk, metafiktioon, loole lugematute vintide peale keeramine, olmelise ja üleva põimimine, ootamatud pöörded realismist fantastikasse. Neid trikke on innukalt eritlenud eelmiste teoste kriitika

ja needsamad tundemärgid on suuremalt jaolt alles ka viimases romaanis „Neverland”.¹ Ilmselt on nii laia paletiga kirjaniku puhul isegi natuke solvav

¹ Vähe sellest, need on nüüd olemas ka igasugustes teistes romaanides: Kaupo Meiel on „Neverlandi” võrrelnud Andrus Kivirähki teosega „Maailma otsas” (2013), minu meelest astub mõnevõrra sarnastel õradadel ka Jüri Kolgi „Roheline suits” (2017).

öelda, et mulle pakub Vadi huvi enne-
kõike tundliku psühholoogilise realisti-
tina – realistina sedavõrd, mis puudub
inimese sisimate mõtteprotsesside
usutavat ja kaasahaaravat kirjeldust.
Vadi üks tugevus on tõmmata käima
mingi täiesti solipsistlik, hullumeelne
mõteliin, mille ta ehitab üles nii põh-
jaliku sisemonoloogiga, et see muutub
sugestiivseks ja veenvaks. Miks siis
mitte veeta pikk *roadtrip* koos Rudolf
Allaberdi laibaga? Miks mitte anda kir-
janikule auhinnaks lisanaine? Miks õieti
ei võiks Eesti Kirjanike Liidu liikmed
surra tähestiku järjekorras? Kui selli-
sest asjast piisavalt pikalt, detailselt ja
vadilikult rääkida, hakkab tunduma, et
mõttel on jumet.

Ka „Neverlandis” on sedalaadi sise-
monoloogid üks väga olulisi kvaliteete.
Tõsi, need ei ole siin päris nii pikad kui
meeldejäävamatel juhtudel, Vadi ei lähe
ühesegi tegelasse nii sügavale sisse, ei
ratsuta mõtte turjal nii kaugele. Sellest
on pisut kahju, kuna võte kaotab seda-
viisi midagi oma jõust. Nii juhtub aga
sellepärast, et autor on seekord püssi-
rohu enam-vähem võrdselt ära jaganud
nelja tegelase peale, kirjutamaks „kor-
ralikku” romaani, kus kõik on nii, nagu
olema peab. Vadi on romaani narrinud
varemgi, olgu siis keeldumisega seda
kirjutada („Kirjad tädi Annele”, 2010)
või kuhjates kokku klassikavaramusse
kuuluvaid võtteid, nagu „võõras käsi-
kiri”, „romaan romaanis” ja „tegelikult
ei juhtunud see kõik üldse niimoodi”
 („Tagasi Eestisse”, 2012). Nüüd seis-
neb narrimine selles, et žanri nõuded
on teostatud lausa iroonilise täpsu-
sega. Eelmise romaani kohta leidis
Epp Ollino: „Vadi konstruktsioonidesse
ja kujundiloomesse jääb sümpaatseid
lõtke, lohakusi-konarusi, teeks-nii-ja-
vaataks-mis-juhtub-momente, ainuomast
väärtket avaliolekut”.² Kuid seekord on
autor justkui naljaks pedantne, ta seob
eri tegevusliinid metoodiliselt otsipidi
kokku ning paneb tegevustikku kandma

neli peaaegu sümmeetrilist, psühholoo-
giliselt avatud tegelast.

On leitud, et mõned neist tegelastest
on omavahel liiga sarnased,³ kuid minu
meelest on asi lihtsalt selles, et Vadi
nii-öelda menetleb kõiki tegelasi ühte-
moodi, sellesama sisemonoloogi kaudu.
Ühest ja samast masinast laseb ta läbi
kõigi hirmud ja armud. Üks monoloogi-
masina firmamärke on küsimine, taga-
sivõtmine ja ümbermõtlemine. Vormi-
lises plaanis imiteerib see mõtlemise
protsessi (või ka suulist kõnet), kuid
tihti kandub see üle mõtetele endile
– tegelased kõhklevad, kahtlevad ja
muretsevad ka sisuliselt, igauks mõne
enesele olulise valdkonna pärast, olgu
siis seks, inimsuhted või ühiskond-
lik-ametialane tunnustus. Tehniliselt
annab võttest märku kaudse kõne
tempimine siirdkõnega, seda pedant-
sema analüüsija jaoks isegi moel, mis
päriselt ortograafiaareeglitele ei vasta,
kuid toimib seda paremini: „Elina mõt-
les, kas see toimub nüüd ka minuga?”
(lk 22); „Martin Nurm muidugi ohkas,
kohe kuuldavalt ohkas ja Romanil kih-
vatas, mis sa ohid seal!” (lk 75); „Enn
sai isegi aru, et seda poleks pidanud
ütleva, täitsa loll võrdlus, aga midagi
rääkima ju ometi pidi, kahju on inime-
sest, igati normaalne mees, kuigi mine
tea, sest ega teise inimese sisse ei näe!”
(lk 181).

Viimane näide on erandkorras küll
sissevaade täiesti episoodilise tegelase
pähe, üldiselt pannakse masin tööle
nelja peamise tegelase siseilma läbi-
vääntamiseks: Margo, Elina, Leena,
Roman. Margo ja Elina on lahkuläinud
paar, Leena on Margo ema, Romani
imetabased seosed teiste tegelastega
selguvad vähehaaval teose jooksul.
Ükski neist ei ole läbinisti karika-
tuurne tüüp ega ka läbinisti realist-
lik romaanikangelane, kõigi juures

³ V. Märka, Vadi uus romaan on usu-
tav ja mitmeplaaniline nagu Tammsaa-
re teosed oma ajastust. – Eesti Päevaleht
16. V 2007, [http://epl.delfi.ee/news/kultuur/
vadi-uus-romaan-on-usutav-ja-mitme-
plaaniline-nagu-tammsaare-teosed-oma-
ajastust?id=78216536](http://epl.delfi.ee/news/kultuur/vadi-uus-romaan-on-usutav-ja-mitme-
plaaniline-nagu-tammsaare-teosed-oma-
ajastust?id=78216536) (25. XI 2017).

² E. Ollino, Urmas Vadi valu ja naer. –
Keel ja Kirjandus 2014, nr 1, lk 63.

vahelduvad mõlemad režiimid. Ilmselt oleneb paljuski lugeja isiklikust sätumusest, mis tundub talle eriti naeruväärne, mis täiesti realistlik – ja küllap paljastab kriitiku kohta mõndagi see, kui ta hakkab stseene või karaktereid jagama tõsisteks ja naljakateks. Mõne paljustusega siiski kohe esinen, näiteks tundub pensioneerunud näitlejanna Leena juures domineerivat vanainimeselikkuse karikatuur, seejuures kohati õige ilus ja tabav: „Leena võttis ette paberi, kuhu oli kirjutanud „Margo” ja lisanud number ühe. Ta katsus ära arvata, kas see number üks tähendab nüüd seda, et ta juba helistas Margole korra, või siis tähendab see seda, et ta peaks veel üks kord helistama?” (lk 16) Lasteaialapse ema ja *start-upper*’i Elina stseenid jällegi on teistest kuidagi tuimemad ja lamedamad; monoloogimasinasse üritatakse sisse sööta klišeid „tänapäeva naise” kohta, kuid vähemalt minu jaoks ei taha masin hästi käima minna. Näib, nagu ei keerduks paroodiline vint päris korralikult peale – kuid võib-olla on selle taju lihtsalt rikkunud tõsiasi, et olen Vadist rohkem lugenud Delfi Naistelehte jt sarnaseid väljaandeid, kus elu on päris kindlasti suurem kui kirjandus.

Olulisemad on siiski mehed, Margo ja Roman – „Neverlandi” üheks juhtteemaks on maskuliinsus. Selgesti annab sellest märku see, et nagu mitmed senised arvustajad on ära märkinud, kohtab romaanis hulganisti peeniseid: küll lihast, küll plastmassist, küll leivasisust vormitud, küll mahalõigatud, küll täiesti funktsionaalseid, küll liigagi teenistusvalmeid. Hiljuti ilmus Müürilehe mehelikkuse-teemaline number – minimalistliku pealkirjaga „Mees” –, mille sisu põhitelg on traditsiooniliste ja nüüdisaegsete mehelikkusdiskursuste omavaheline suhe ja põimumine. Eriti ilmekalt tuleb see välja näiteks portree loos habemeajamissalongist, kus püütakse kehtestada traditsioonilist mehelikkust markeritega, nagu „vana kool” ja „mees saab olla mees”, kuid ühtlasi lipsab läbi, et ega keskmine mees nii

uhkesse salongi õieti tulla julgegi⁴ – ja kas ei toonud habemeid irooniliselt taas moodi üldsegi ebamehelikud hipsterid? Ka „Neverlandis” (mida Marja Unt samas Müürilehe numbris arvustab) tundub keskmes olevat just seesama „vana kooli mehelikkuse” ja „pehmo-mehelikkuse” kokkupõrge.

Püüdlusi vanade mehelikkuseideaalide poole kehastab Roman, ülearenenud kohusetunde ja kuulumisihaga noorepoolne meesterahvas. Esiteks on tal kõrgendatult militaarsed huvid, teiseks hoolib ta väga kodumaast ning eesti rahva praktilisest taastootmisest, kuid kolmandaks on ta õnnetul kombel osaliselt venelane. Nagu öeldud, ükski tegelane ei ole läbinisti karikatuurne ning ka Romani monoloogimasinast väljuvad kuulumatusängid on tihti parimal vadilikul moel ühtaegu naljakad ja väga realistlikud. Miks ometi peetakse teda juba peale vaadates venelaseks, kui ta ei näri sihvkasid ega kannu soni kuklas, vähe sellest, tal üldse ei olegi soni? Ja miks kannab asutus ukseel silti „Perekeskus”, kui tegelikult peetakse seal inimeseks ainult ema ning isa pole justkui keegi? Kuid juba probleemiseadelt n-ö ennast vihkava juudi tüüpi tegelane, saab Roman koos oma sõjavaimustusega mõnitatud kõige järjepidevamalt ja jätab paljuski kõige naiivsema mulje. „Just sellisest filosoofilisest vestlusest oli Roman alati puudust tundnud,” resümeerib autoritekst padurooniliselt, kui vestluspartner, Kaitseliidu Elva malev-konna pealik Meelis Kollom järjekordse klišeega maha saab (lk 185).

Kõige skemaatilisel kujul pakuvad vana kooli mehelikke arhetüüpe tegelikult eelmise generatsiooni esindajad, põhitegelaste isad: Tauno oma identiteeti defineeriva garaažiga ning Anton, kes viina võttes paneb pähe vormimütsi ning hakkab rääkima sellest, kuidas munder naise hulluks ajab – rääkimata kõnelevast mägrast, kes võiks olla kogu eesti rahva vaimne isa. Aga nagu eel-

⁴ M. Mõttus, Rude Rats tegutseb vana kooli reeglite järgi. – Müürileht 2017, nr 68 (Mees), lk 26–27.

mine põlvkond ikka, on nad küll omal ajal kõik korralikult ära rikkunud, kuid sellega nüüdseks juba lõpetanud ja mõjuvad seetõttu pisut armsanagi. Just Romani kuju tegeleb nende ideaalide naeruvääristamisega tänapäevas; selle pitseerib tõsiasi, et nagu teose vältel vähehaaval selgub, puuduvad Romanil lisaks rahvusele ka pere ja kodu. Tema elu on ülejäänud tegelastega võrreldes objektiivsete näitajate poolest vist siiski kõige veidram.

Seevastu teine meespõhitegelane Margo kehastab esmapilgul korralikku n-õ uut meest: ta on haritlane ja maaülikooli õppejõud, peab vähemalt enese meelest oluliseks peret ja inimsuhteid, veedab aega lapsega ja võtab osa koguni sünnipäevast mängumaal. Siiski tuleb välja, et ühes ei ole tal õnnestunud ennast uue aja nõudmiste järgi painutada. Margot vaevab kõrge sugutung ning selle väljendamisel ei ole ta kaugeltki nii taktitundeline, kui tänapäeval eeldatakse; see saabki talle viimaks hukatuslikuks. Margo, autoriga samast vanuseklassist eesti haritlasmehe monoloogimasinast tulevad välja ehk suurima samastumispotentsiaaliga mõttearendused. Näiteks on tema vaatepunktist antud avastseeni kohta leitud, et see võiks pärineda peaaegu „realistlikus võtmes ajalooromaanist”,⁵ ning

⁵ M. Unt, Pealkirja puudutamata ehk midagi sellega on. – Müürileht 2017, nr 68 (Mees), lk 38.

juba seal tutvustatav hakkliha kujund võimaldab imehästi ühendada kõrget ja madalat. (Kas on olemas hakklihast olmelisemat toitu?) Ent tegevuse käigus areneb üha kaugemale Margo normi piirest väljuv kiim, mis vaieldamatult jõuab välja karikatuursetesse kõrgus-tesse. Kuigi stseenid lasteaiaelise poja Kaarliga on ühed raamatu elulisimad ja vaimukaimad, rikub suhte lapsega viimaks just Margo pühendumus seksile. Nõnda kantakse maha ka uue aja mehelikkus, mida hakkab iseloomustama sihitu, enesekeske, pime hedonism.

Nagu romaanis, ja eriti Vadi romaanis ikka, ei saa loomulikult miski lahendust – ka mitte mehelikkuse küsimus. Kuid just seda, et kehtivad kõik reeglid korraga, oskab Vadi edasi anda eriti hästi. Muuhulgas on „Neverlandis” esindatud mitmed kihid ja ajastud paralleelselt: siin käiakse arhiivis kolletanud paberilehtedes sorimas, pakutakse kivi-kõvu küpsiseid punasesõtramorsiga, laigitakse Facebookis kommentaare, hoitakse käes võrku juurviljadega, kantakse Slayeri T-särki, näpatakse nutitelefone, kõike läbiseegi ja korraga. Samamoodi on ühtaegu esindatud erinevad mehelikkused; ja kui nad kõik on ühteviisi hüsteeriliselt naljakad, siis on neil kõigil ka ühekorraga sama suur elu-õigus.

JOHANNA ROSS

„KALEVIPOJA” VÄLISRETSEPTSIOON, ATTENTION!

Cornelius Hasselblatt. Kalevipoeg Studies. The Creation and Reception of an Epic. (Studia Fennica Folkloristica 21.) Helsinki: Finnish Literature Society, 2016. 144 lk.

Cornelius Hasselblatt on eesti kirjandusteaduse südametunnistus. Ta on kirjutanud põhjaliku „Eesti kirjanduse ajaloo” („Geschichte der estnischen Literatur: von den Anfängen bis zur Gegenwart”,

2006, e k 2016) ning 2015. aastal ilmus tema artiklite kogumik „Eemalt vaadates. Veerand sajandit eesti kirjandusega”. Monograafia „Kalevipoeg Studies. The Creation and Reception of an Epic” täidab rahvuseepose ingliskeelses retseptisioonis valitsenud tühimiku. Tegu on üllataval kombel esimese kaasaegse ingliskeelse tervikliku käsitlemisega meie eepose saamisloost ja vastuvõtust. Raamatu peakiri – „Kalevipoja-uuringud.

Eepose loomine ja retseptioon” – on pre-tensioonikas ja kõlab, nagu oleks tegu teadusajakirja või vähemasti seeriaga, nagu märgib humoorikalt ka raamatu retsensent Guntis Šmidchens.¹

Hasselblatti monograafia olulisust eesti rahvuseepose saamisloo ja vastuvõtu selgitajana angloameerika kultuuriruumis on raske üle hinnata, see on hädavajalik raamat, eriti arvestades seda, et „Kalevipoeg” on tänaseni eesti kultuuri visiitkaart maailmas, üks enim tõlgitud eesti kirjanduse teos. Jälginud erilise huviga just „Kalevipoja” tõlkeid, on Hasselblatti olulisim tähelepanek see, et enamik neist esitab Kreutzwaldi eepost just kirjandusteosena, st vaidlused „Kalevipoja” allikate autentsuse üle senistes eesti valdavalt folkloristlikes käsitlustes pole välismaises retseptioonis aktuaalsed. Kokku on 150 aasta vältel eepose täistekst, 19 033 värsirida tõlgitud 13 keelde: saksa, vene, inglise, soome, rootsi, läti (2 korda), leedu, ukraina, ungari, tšehhi, rumee-nia ja prantsuse keelde ning viimati ilmus eepos ka hindi keeles (tlk Vishnu Khare, 2012). Tõlkimine aga jätkub, „Kalevipoja” täistekst on praegu vahendamisel hiina ja läti keelde. Lisaks on mitmekümnes keeles ilmunud eesti rahva eepose tutvustusi muudes žanrides (proosas kokkuvõtted, adaptatsioonid lastele, üksikute lugude tõlked koos proosakokkuvõtetega). Kreutzwaldi keerulise sõnakasutusega, arhaisemide ja autori uudissõnade poolest rikka originaali mõistmiseks pöörduetakse kindlasti ka ingliskeelsete tõlgete poole, neidki on kolm erinevat versiooni: William Forsell Kirby proosaüंबरjutustus (1895), Jüri Kurmani täisteksti tõlge (1982) ja sellest omakorda tõuke saanud Triinu Kartuse tõlge (1997–2003, ilmus 2011). Teistesse keeltesse tõlkimisel on selgitav meta-kirjandus, seega ka Hasselblatti monograafia asendamatu: see aitab kaasa tõl-

gitava teose tutvustamisele uues keele- ja kultuuriruumis.

Hasselblatti raamatu üks sõnumeid on, et „Kalevipoja” XIX sajandi välis-retseptioon määras teose edasise saatuse. Konkreetsete allikate alusel näitab 5. peatükk („The German reception of the *Kalevipoeg*”, lk 74–97) veenvalt, kuidas eepose kakskeelne esmatrükk ÕES-i vihikutes (1857–1861) jõudis lausa vahetult Saksamaale ning sai kiiresti positiivse akadeemilise tagasiside. Eestikeelne kirjandusruum polnud veel tekkida jõudnud, puudus isegi vajalik keeleline pinnas Kreutzwaldi teose hindamiseks. Hasselblatt rõhutab korduvalt saksa keele kui XIX sajandi rahvusvahelise akadeemilise suhtluskeele olulisust ning ta jääb Jaan Unduski „eksistentsiaalse Kreutzwaldi” teesi juurde: Lauluisa ei uskunud eesti keele tulevikku.² Kreutzwald kirjutas „Kalevipoega” kui hauakivi eesti keelele ja rahvale, mitte kui monumenti kuldsele iseisvusajale (lk 44). Rahvuseepose eestikeelne retseptioon algas 10–15 aastat hiljem, C. R. Jakobsoni kooliõpikutest (1870 jj), kuid nagu me teame, muutus seejärel „Kalevipoeg” mõne aastaga rahvusliku ärkamisaja sümboliks. Hasselblatt analüüsib uudsel samal ajal jätkunud eepose välisretseptiooni, näidates, kuidas see hakkab varieeruma. Ta on vaeva näinud kõikide saksakeelsete tõlgete, adaptatsioonide ja nende autorite päritolu selgitamisega, samuti tõlgete keelelise analüüsiga, et tuua välja, kui tugevalt iga järgnev tõlge on eelmisest mõjutatud.

Jälgides „Kalevipoja” retseptiooni XIX ja XX sajandil, esitab Hasselblatt skeemi (lk 60), millel on kolm selget tasandit: 1) Kalevipoja muistendid ringlesid rahva seas, 2) Kreutzwald koondas need oma lugulaulu „Kalevipoeg” ja see kanoniseeriti, 3) eepose tekst hakkab taas rahva seas ringlema ning avaldub uutes „Kalevipoja”-ainelistes ilukirjan-

¹ G. Šmidchens, Cornelius Hasselblatt, *Kalevipoeg Studies: The Creation and Reception of an Epic*. – *Journal of Baltic Studies* 2016, kd 47, nr 3, lk 414–416. <http://dx.doi.org/10.1080/01629778.2016.1215097> (11. XI 2017).

² Vt J. Undusk, Eksistentsiaalne Kreutzwald. – *Vikerkaar* 2003, nr 10–11, lk 133–152; J. Undusk, Eesti kirjanike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu 118.) Tartu: Ilmamaa, 2016, lk 114–139.

dusteostes. See skeem on ilus, kuid siiski peaks tegema paranduse, et „Kalevipoeg” võeti eesti maarahva seas ärkamisajal kiiresti omaks, Kalevipoja teksti kujunemisele pandi alus just ärkamisaja autorite loomingus, mitmeid toredaid eeposeainelisi näiteid on ka XIX ja XX sajandi vahetusest, isegi proletaarselt luuletajatelt. See protsess on olnud pidev tänaseni ning toimunud paralleelselt ametliku kanoniseerimisega läbi kõikide valitsuste, nii Kodu- kui ka Välis-Eestis. Täna on „Kalevipoeg” kujunenud rahvuslikuks tüvitekstiks,³ mille siirdeid kohtame Eesti elu kõikidel tasanditel.

„Kalevipoja” teadusliku käsitluse uus jõuline laine Eestis ja valdavalt eesti keeles tekkis seoses Lauuluisa juubeliga 2003. aastal, kuid teaduslikke käsitlusi inglise keeles on avaldatud siiski liialt vähe.⁴ Tähelepanuväärne roll nüüdisaegsemas välisretseptsioonis on olnud Hasselblatti enda saksakeelsetel artiklitel. Tema ingliskeelne monograafia koondabki aastatel 1989–2014 algselt saksa keeles ilmunud 14 artiklit, mis on jaotatud seitsmesse peatükki ning, nagu autor sissejuhatuses märgib, ingliskeelse lugeja jaoks ümber töötatud ja kohandatud. Guntis Šmidchens peab Hasselblatti raamatut meisterlikuks käsitluseks, eesti rahvuseepose esimeseks ingliskeelseks tutvustuseks.⁵ Lisagem, et sissejuhatusena võiks käsitleda ka „Kalevipoja” kolmanda ingliskeelse tõlke (2011) saatesõnu Toomas Hendrik Ilveselt, Jüri Talvetilt ja Ülo Valgult, mis ei ole tõenäoliselt Šmidchensile tuttavad. Võiks seega öelda, et Hasselblatti monograafia ei alusta, vaid jätkab rah-

vuseepose nüüdisaegset ingliskeelset retseptsiooni.

Nii või teisiti tekkis mul küsimus eesti ja välisallikate vahekorra kohta „Kalevipoja” uurimisel. Hasselblatti teose nimeloend annab „Kalevipoja” retseptsioonist üllatava pildi: eesti autoreid on siin kokku 147, välisautoreid 169. Siinjuures peab arvestama, et suur osa, täpsemalt 34 eestikeelsetest nimedest kuulub niiöelda loomingulise vastuvõtu alla: need on uute kirjanduslike teoste autorid paljudes žanrides, mille intertekstuaalseks aluseks on „Kalevipoeg” (Enn Vetemaa, Kerttu Rakke, Andrus Kivirähk jt). Neist vähem on nimetatud kirjandusteaduslikke käsitlusi: August Annist, Felix Oinas, Ülo Valk, Jaan Undusk, Arne Merilai, Rein Veidemann, Jüri Talvet ning sinne autor (koos Piret Viiresega).

Teos „Kalevipoja-uuringud” kesken- dub Kreutzwaldi kirjutamisaege konteksti selgitamisele ning jälgib teraselt eepose edasist vastuvõttu. Olgu kohe ka öeldud, et tuginemata teooriatele, käsitleb Hasselblatt retseptsiooni täiesti tervemõistuslikult, ent vägagi avaras tähenduses: kriitika, tõlgete ja ilukirjandusliku loominguna, milles on kasutatud „Kalevipoja” n-ö materjali. Kriitika jälgimisel piirdub Hasselblatt „Kalevipoja” vastuvõtuga saksa keele- ja akadeemilises ruumis XIX sajandil. Saksa ja eesti kultuuriruumi suhete vaatepunktist eesti kirjanduse vanema ajaloo läbivalgustamine on minu meelest ka Hasselblatti raamatu suurim väärtus ja lausa hindamatu panus eesti kirjanduse historiograafiasse. Autor on küll jätkanud „Kalevipoja” käsitlust kirjandusteosena, kuid toonud tagasi rõhuasetuse „Kalevipoja” saamisloole baltisaksa estofiilide ringkonnas, mis on üldistatud laiemaks *Estica* probleemiks XIX sajandil. Teiseks jälgib Hasselblatt suure huviga (saksa) tõlkeid.

Raamatu sissejuhatav peatükk (lk 10–25) valgustab põgusalt Eestimaa ajalugu, sõnastab uurimuse eesmärgid ja pakub ingliskeelsele lugejale algupärase kokkuvõtte eepose 20 laulust. 2. peatükk „Kalevipoja” tähtsus rahvusliku emantsipatsiooniliikumisele Eestis XIX sajan-

³ Vt M. Laak, „Kalevipoeg” kui tüvitekst. – Keel ja Kirjandus 2013, nr 3, lk 192–209; A. Merilai, Tüviteksti mõistest. – Keel ja Kirjandus 2017, nr 10, lk 739–747.

⁴ Viimasena Arne Merilai artikkel „Kalevipoeg: Aspects of genre and authorship” (Journal of Baltic Studies 2015, kd 46, nr 4, lk 497–510).

⁵ G. Šmidchens, Cornelius Hasselblatt, Kalevipoeg Studies: The Creation and Reception of an Epic.

dil" („The significance of the *Kalevipoeg* for the national emancipation movement of Estonia in the nineteenth century", lk 26–40) võtab kokku kõik, mis on teada „Kalevipoja” kirjutamisest, toetudes peamiselt Kreutzwaldi saksakeelsele kirjavahetusele. Läbivaks ongi loomulikult saksa vaatepunkt „Kalevipoja” saamisloo jälgimisel. Kui mõelda aga „Kalevipoja-uuringute” jätkamisele, siis oleks üheks võimalikuks teemaks Vene tsaaririigi tsensuuri tegevuse läbivalgustamine, millega jõudis alustada Vello Paatsi. Hasselblatt on tsensori tegevust 1854. aastal küll nimetanud, kuid tsensor C. F. Mickwitz ja Kreutzwaldi eepose teksti suhe vääraks enamat tähelepanu: näiteks see, kuidas täitis Kreutzwald tsensori käsku eemaldada juba 1853. aasta sügisel valminud „Alg-Kalevipojast” kõik värsid, mis viitasid orjusele, rõhumisele ja muistsele vabadusele – kokku üle 160 värsirea. Küsimusi tekitab ka mõiste *national emancipation* kasutamine sisseharjunud eesti rahvusliku ärkamisaja (*national awakening*) asemel, kuigi raamatu kontekstis tähendab „emantsipatsioon” arvatavasti ärkamisaegset vabanemist saksa keele-ruumist ja kultuurist.

Monograafia 3. peatükk „„Kalevipoja” loomine, kasvatamine ja jagamine” („The emergence, cultivation and dissemination of the *Kalevipoeg*”, lk 41–61) keskendub Kalevipoja teksti järjepidevusele eesti kultuuris ja annab ülevaate selle ainetel loodud uutest kirjandusteostest. Kuigi raamatu sissejuhatuses on autor rõhutanud, et tal ei ole kavas korrata seniseid tuntud ja kõigile kättesaadavaid uurimusi, on ta seda 3. peatükis, eriti alaosas „Tsitaadid, adaptatsioonid ja intertekstuaalsed seosed” („Quotations, adaptations and intertextual connections”, lk 44–59) siiski küllalt suures ulatuses teinud. Siin on tekstinäidete täpsusega esitatud „Kalevipoja” intertekstuaalsuse uuring, mida Tartu Ülikoolis tehti professor Jüri Talveti juhtimisel aastatel 2001–2003. Eestis algaski paradigma muutus „Kalevipoja”-uuringutes Jüri Talveti

murrangulisest artiklist 2003. aastal,⁶ mis kehtestas eepose käsitlemise maailmakirjandusse kuuluva teosena ning vaatles Kreutzwaldi andeka luuletajana. Sellest alates on eesti kirjandusteadus läinud „Kalevipoja”-uuringutes edasi eepose inter- ja transtekstuaalsete seoste semiootilise analüüsiga. Selle üheks tulemuseks oligi „Kalevipoja” kui alusteosega seotud ilukirjanduslike tekstide (luule, proosa, draama) kogumine. Kui Eesti uurimus püüdis püsida semiootilise analüüsi teoreetilises raamistikus, siis sisuliselt sama nähtust selgitades kasutab Hasselblatt teist, oma metakeelt, rääkides „Kalevipoja materjali” töötlemisest (*recycling*) ja taaskasutusest (*reuse*, vt lk 60). Kuigi monograafia 3. peatükk toob välja ka paar minule tundmatut „Kalevipoja”-ainelist teost, näiteks Kivisildniku poemi „Kalevipoeg omas mahlas” (kogumikust „Otsin naist”, 2004), jääb see vähem veenvaks, sest Kalevipoja teksti fragmenteerumist autor ühegi vaatenurga alt ei selgita. Eesti allikate analüüs on jäänud poolikuks arvatavasti sellepärast, et Hasselblatt ei olegi eesmärgiks seadnud tegeleda „Kalevipoja” kui teose poeetikaga – kuid just siin peitub usutavasti seletus mitmetele nähtustele eepose edasises käekäigus. Kuid 3. peatükk tervikuna on kahtlemata hea lähe eesti „Kalevipoja”-uuringute edasiseks tutvustamiseks välislugejale ja selle eest aitäh.

Ülaltoodud asjaolud seoses monograafia 3. peatükiga sundisid teravama pilguga vaatama ka viitamist. Üldjuhul on see korrektne, kuid osutatud teksti ulatus kaudviidete puhul jääb nii mõnelgi korral segaseks. Kas ei peaks teise autori pikema teksti kasutamisel olema viide vastava lõigu lõpus, mitte lõigu esimese lause järel, mis loob mulje, nagu oleks kasutatud teisest allikast vaid üht lauset? Kui enamik näiteid on pärit eestikeelsetest uurimustest, siis on

⁶ J. Talvet, „Kalevipoeg” – suur Euroopa eepos. – Keel ja Kirjandus 2003, nr 12, lk 886–890.

Hasselblatt omalt poolt lisanud näitena Lembit Heinrich Vimbi „Kalevipoja” töötluste („Kalevipoja kojutulek”, 2002) ning andnud sellele proportsionaalselt palju ruumi. Vimbi teos kuulub eepose nii-öelda rahvaliku tõlgenduse alla. Rahva, tavaliste eesti inimeste osalemise „Kalevipoja” teksti edasiarendamises tundub autorit üllatavat. Kuid just Vimbi näitega on Hasselblatt tabanud üht olulist „Kalevipojaga” seotud fenomeni: selle jõudmist rahvaliku vastuvõtu tasandile, mis on aastakümneid olnud pidev, nii kodu- kui ka välismaal. Näiteid leidub küllaga rahvalikes peokõnedes, õnnitluskaartidel, etluskavades jm. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi on üle antud mitmeid edasiarendusi ja ümberkirjutusi, koguni elulugusid, mis on kirjutatud „Kalevipoja” süžeed ja värsimõõtu matkides. Kogu eepose retseptisioon ongi rahvalik tasand kõige põnevam, sest just siin selgub, kui sügavale rahva hinge on „Kalevipoja” tekst juurdunud.

Monograafia 4. peatükk „Ladina, saksa ja eesti keel. Keel ja sündsus ühes XV loo episoodis” („Latin, German and Estonian. Language and decency exemplified through an episode from the fifteenth tale”, lk 62–73) on põnev algupärane uurimus, mis jälgib nn „Raudoja loo” alusel eepose eri tõlkeid kui omamoodi tsensuuri. Näiteks on eri tõlgetes justkui eetilistel kaalutlustel mööda mindud kangelase mõneti obstsõnsest kiviviskest Tuuletuslari tütre niuetesse. Hasselblatt osutab, et selle stseeni puhul oli tegu Põhjamaade iidse mütoloogiaga, millel oli eeposes vaieldamatult vanema patriarhaadi uuemaks patriarhaadiks ülemineku murdepunkti rõhutamise funktsioon.

5. peatükk „Kalevipoja” saksakeelne retseptisioon” („The German reception of the *Kalevipoeg*”, lk 74–97) on üks mahukamaid ja „Kalevipoja” vastuvõtus äärmiselt oluline. Siin jälgib autor teose avalikku ja akadeemilist retseptisiooni XIX sajandi Saksamaal ning saksa fennougriisti Wilhelm Schotti artiklites, samuti Jacob Grimmi kirjade mõju Kreutzwaldi eepose edasisele saatusele.

Hasselblatt püüab rekonstrueerida XIX sajandi Eesti kultuuriruumi. Näiteks tuleb tähele panna, et Schott käsitles Kreutzwaldi eepost kui Euroopa kultuuri osa, mitte kui eksootilist teksti kusagilt perifeeriast. Viimasele asjaolule pöörab tähelepanu ka Guntis Šmidchens. Hasselblatti peaesmärk tundubki olevat välja uurida, mis mõjutas „Kalevipoja” saatust XIX sajandil ja hiljem. Ta näitab veenvalt saksa keele ja kultuuriruumi olulisust – seda on autori arvates tänaseni liiga vähe teadvustatud.

Ka järgmine, 6. peatükk „Kalevipoja” saksakeelsed ümberkirjutused” („German rewritings of the *Kalevipoeg*”, lk 98–106) tegeleb saksakeelse retseptisiooniga, sedakorda jälgides tõlkeid neljas erinevas žanris: C. Chr. Israéli ümberjutustus täiskasvanutele eepose kakskeelse esmatrüki põhjal (1873); saksa luuletaja Julius Grosse versioon „Kalevipojast”, mis kurioosse näitena on Israéli proosaadaptatsiooni uus adaptatsioon tagasi luulevormi (1875); samuti Israéli teose alusel valminud ümberjutustus lastele anonüümselt autorilt (1894) ning sada aastat hiljem loodud uus eepose proosaadaptatsioon antropoloog Friedrich Blakelt (1997) teise „Kalevipoja” saksastaja Ferdinand Löwe täisteksti tõlke (1900) alusel. Hasselblatt näitab, kuidas esimene adaptatsioon on mõjutanud järgmisi samasse keelde tehtud kohandusi. Üllatavalt toob ta nende tõlgete puhul sisse mõiste *rewriting* – kõik neli autorit on kavatsenud „autentse” eesti folkloori alusel kirjutada palju parema teose kui Kreutzwald! Näeme, kuidas eepose ümberkirjutuste „loov žanr” sündis saksa keeles üsna varsti pärast Kreutzwaldi Kalevipoja-vihikute ilmumist (1857–1861). Järgnevatel vahendamistel teistesse keeltesse ei võetud aluseks enam kerulist originaali, vaid alustekst (ingl *core text*) oli saksakeelne ümberjutustus (näiteks põhineb Israéli teosel ka P. Rasmusseni taanikeelne proosavormis „Kalevipoeg”, 1878). Protsess on hästi adutav, kui tuletada meelde Eno Raua „Kalevipoja” ümberjutustuse levikut ja mõju. Hasselblatt juhib esmakordselt tähelepanu,

et sarnane protsess toimus ka välisretseptioonis.

Viimane, 7. peatükk „Rahvaluulest kirjandusse. Folkloristlik metamorfoos „Kalevipoja“ välisretseptioonis” („From folklore to literature. Folkloristic metamorphosis in the foreign reception of the *Kalevipoeg*”, lk 107–117) läheb selle teemaga edasi, avardab „Kalevipoja” retseptiooni tõlgetele teisteski keeltes ning, ilmselge mängurõõmuga, peatub lõpuks kirjanikuna tundmatu Lou Goble'i ulmeromaani „The Kalevide” (1982) seostel W. F. Kirby ingliskeelse ümberjutustusega (1895). Siin rakendab Hasselblatt loominguliselt Walter Andersoni skeemi, käsitledes „Kalevipoja” tõlkeid ühe ja sama teksti invariantidena. Iga tõlge sisaldab Hasselblatti järgi selle autori fantaasia X-faktorit: „Andersoni seaduse atraktiivne tuum seisneb selles, et see pakub võimaluse vaadelda, miks 125-aastase eesti eepose materjali metamorfoosides võib isegi kõige äärmuslikumaid variatsioone näha eepose säilitamise ja järjepidevuse osalistena” (lk 117). Minu arvates on sellesse 7. peatüki lõpulõiku kätketud nii monograafia originaalsus kui ka põhjendus.

Cornelius Hasselblatti „Kalevipoja-uuringud” on tugevaks põhjaks võimalikele järgnevatele käsitlustele. See hästi kirjutatud, põhjalik allikaanalüüs meeldib mulle veel sellepärast, et näitab selgelt, kuidas taustade ja protsesside jälgimine pikema ajateljel rikastab tähendusi. Eriti olukorras, kus Eesti kirjandusõpetuses on tähelepanu suunatud üha enam üksikutele teostele ja tekstide lähilugemisele, mitte ajastu kontekstide ja kirjanduslike protsesside selgitamisele. Hasselblatt toob meisterlikult esile selle, mida protsesside, kontekstide ja allikate tundmine teose mõistmisele juurde annab.

Oma raamatu lõpus esitab Hasselblatt väite: eesti kirjandus jäi ellu ainult tänu välisretseptioonile. Kas nüüd ärritab ta eesti lugejat teadlikult ja jääb ootama revanši? Jääme siis uskuma, et raamatu pealkiri polnudki juhus, uus seeria Soome Kirjanduse Seltsi kirjastuses on loodud ja ootab uusi käsikirju. Cornelius Hasselblatt aga väärriks kahtlemata doktorikraadi ka eesti kirjanduses.

MARIN LAAK

KUIDAS PORTRETEERIDA KOGUKONDA?

Mari-Ann Rimmel. Vennaste ja vete vald. Nabala kohajutud. Tartu-Nabala: EKM Teaduskirjastus, MTÜ Sõmerlased, 2017. 509 lk.

Eesti taasiseseisvumisaastad tõid meie humanitaariasse mõndagi uut ja huvitavat. Folkloristide poolel sai selgeks, et kohamuistendid – see on muistendite seas kõige heterogeensem, kõige nõrgema kunstitasemega, kõige laialivalgumava kompositsiooniga rahvajuturühm – on kõnekas suulise pärimusliku ajaloo allikas, sootsiumi identiteedi väljendus, ent ka abivahend arheoloogidele. Need tõdemused suunasid folkloriste arhiivürikute juurest maastikule inimese ja teda ümbritseva keskkonna minevikulist ning olevikulist suhet jälgima, alga-

tajaks Mari-Ann Rimmel. Võiks öelda, et kahe teadusvaldkonna esindajate – folkloristide ja arheoloogide kohtumine toimus maastikul, kuna kinnismuististe (kalmete, linnusekohtade, jäänukpõldude, ka peitleidude) uurimisega tegelevale arheoloogile oli kohapärimusel allikmaterjalina potentsiaali rohkem, kui seni arvatud oli.¹

„Inimese ja keskkonna vahelised suhted on nüüd muutunud nii oluliseks, et

¹ Vt V. Lang, Maastik ja kultuurmaastik arheoloogias. – Maastik: loodus ja kultuur. Maastikukäsitlusi Eestis. (Publicationes Instituti Geographici Universitatis Tartuensis 91.) Toimetanud H. Palang, H. Sooväli. Tartu: Tartu Ülikool, geograafia instituut, 2001, lk 78–85.

need moodustavad akadeemilise teaduse jaoks täiesti vastuvõetava uurimisvaldkonna – ning seda mis tahes erialal,” märgivad artiklikogumiku „Tekst ja loodus” koostajad väljaande saatesõnas²; järelsõnas mõnab biosemiootik Kalevi Kull: „Kui lugeda 1970. ja 1980. aastate „Eesti Loodusi”, siis kaheldamatult märkab loodusest kirjutamise õige kõrget taset. Sealt leiame ka uuringud, mis annavad viited meie looduskultuuri arenguloo enamikule tähtsamatele teemärkidele. 1990. aastad aga on täitsa teist nägu. Raskuskese hakkab siis bioloogidelt humanitaaride kätte kalduma.”³

Pärimuslike teadmiste kiire taandumine ja muutumine ühiskonna murranguaegadel andis põhjust kirjandusmuuseumis ERA tööplaanidesse kavandada pikemaajaseid programmilisi välitöid Eestimaa valitud piirkondades. 1998. aastal loodi kohapärimuse uurimise töörühm. Esimene üllitis, mis pärast 1999. aasta täiendavaid kogumiseretki kaante vahele jõudis, oli põhjaliku arheoloogilise ülevaatega täiendatud raamat „Rõuge kihelkond. Paigad ja pärimus” (2001). Järgnes Järvamaa-ekspeditsioon, väljaanne „Arad veed ja salateed” ilmus 2004. aastal. Teise Lõuna-Eesti piirkonna kogumiku „Metsast leitud kirik. Mõtsast lõütü kerik. Urvastõ kohapärimus” (2010) koostaja oli Valdo Valper, süstemaatilisi välitöid alustati 2005. aastal. Põhja-Eesti valikpiirkondadest valmis Jüri kihelkonna Rae valla sünniaastapäeva puhul kogumik „Päritud paigad. Kohajutte ja legende Rae vallast” (2011), koostajaks Mari-Ann Remmel, kes oma kodukihelkonna Jüri pärimusmaastikust oli diplomitöö vormistanud juba 1991. aastal.

Äsja ilmunud käsitlus Nabala kohajuttudest hõlmab vaid ühe valla, ometi on tegemist nimetatute seas kõige mahukama teosega. Traditsioonikand-

jate intervjuerimist ning paikade pil-distamist alustati 2010. aastal. Valla keskme ja vetevõrgu „naba-ala” moodustab Nabala mõis. Eraldatus teistest valdadest ja Tallinna linnast pole pelgalt maastikuline, asustuslooliselt on Nabala olnud järjepidev, ilmsete sugulussuhetega, vanapärase elulaadiga. „Pärimus on liikunud sugulusniite pidi, nii nagu vesi kannab infot mööda jõgesid, ojasid ja sooni” (lk 9). Neid niite on üsna hoolikalt harutatud: kohapärimuse uurijate töögrupiga Nabala teemal koostööd teinute nimestikus on üle 80 informandi. Töö käigus selgus, et XIX sajandi keskmes asutatud Arusta küla pärimuse kohta polnud ERA kogudes varem pea mingit teavet (lk 380).

Küllap on Nabala-raamatu sisu struktureerimisel toeks olnud varasem pärimuskogumike koostamise kogemus, kindlasti ka aastatega süvenenud teadmused kohapärimusest kui maastiku mentaalse kaardistamise verbaalsest asitõendist.⁴ Raamatu ülesehitus tundub küll raskepärane nii lugejale kui ka vist koostajale endalegi. Nimelt on rohkesti pärimustekste pikitud vaheladadena temaatilisse maastikukesk- ssesse peatükki (lk 33–72), kuid külastu tutvustustes on sellest hoidutud ning pärimustekstid moodustavad siin kompaktsed terviku. Õnneks aitab ainestiku topograafias orienteeruda koharegister (lk 487–507) paikade põhi- ja rööpnimedega. Ajaliste muutuste taustal tuleb ilmsiks, kuidas maastik, selle iseloom ja omapära määrab asustuse ja asustus omakorda kujundab maastiku. Teateid muinasajal eksisteerinud külade kohta leidub säilinud ürikutes (nt Taani hindamisraamatu järgi 1241. aastal viis küla; abiks on ka hilisemad revisjonid). Mida lähemale ajas, seda kõnekam on maastik: pärimuspaikadeks on saanud ning tänapäeval pärandkultuuri objek-

² T. Maran, K. Tüür, Saateks. – Tekst ja loodus. Koost ja toim T. Maran ja K. Tüür. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 2000, lk 8.

³ K. Kull, Loodus ja keel: eesti ökofoosofia võtmed. (Järelsõna.) – Tekst ja loodus, lk 162.

⁴ Vt M.-A. Remmel, Kohapärimuse mõiste, uurimisluug ja tunnusjooned. – Muistis, koht ja pärimus II. Pärimus ja paigad. (Muinasaja teadus 26: 2.) Koost ja toim H. Valk. Tartu: Tartu Ülikool, ajaloo ja arheoloogia instituut, arheoloogia osakond, 2014, lk 13–70.

tidena arvele võetud kiviaiad, sepikojad, veskid jne. Mari-Ann Remmeli kogetu järgi on praegusajal pärandkultuuri kandjaks taludeaegne põlvkond. Paigaidentiteet on ühtlasi kogukonnaidentiteet, ning mida põhjalikumalt küsitleda ja kogukonna suhtlusvõrgustikku selgitada, seda kaugemale minevikku on võimalik jõuda. Arhiiviainese võrdlemisel elava pärimusega saab määrata mälu ulatust: see võib ulatuda sadade aastate taha.

Nabala kohajuttude raamatut iseloomustab põhjalikkus ja detailsus. Koostaja suhtumine vahendatavasse ainesse, nii selle füüsilisse (maastikulisse) kui ka vaimsesse väljundisse on altruistlik ning empaatiline. Võib eeldada, et kultuuriantropoloogilise suunaga vaade pärimusmaastikule ei saa olla rangelt ühte või kahte poolust silmas pidav. Kasuks on tulnud materjalikorpuse liigendus dominantteemade järgi. Peatükk „Vaateid Nabala pärimusmaastikule” koondab neli alajaotust, neist esimene „Loodus ja rahvausund” on ses mõttes tinglik, et käsitus hõlmab maastikupilti kajastavat pärimust (karstinähtus, pühapaigad jms), teisalt aga kogukonna sünkretistlikke usundilisi hoiakuid (rahvaravi, maagiavõtteid). Eelnenust kompaktsem on läbilõige ajaloosündmustest nende järgnevuses ning pärimuslikus interpretatsioonis. Kolmanda alajaotuse moodustab kogukonna sotsiaalse elu vaatlus (haldusjaotus, keelepruuk, omavahelised suhted). Kirikuelu on eraldi rubriigis.

Kolmas üldpeatükk „Teekond läbi külade” moodustab enam kui poole raamatu kogumahust. Iga alajaotus (kokku

on neid kuus) sisaldab ka skeemi hoonete asukohtade ning kohanimedega. Asustusajaloolisele tähenduslike paikade tutvustusele lisandub ülevaade pärimuses kajastuvatest sündmustest ning tähelepanu leidnud isikutest, elulust, perekonnaloost jne. Pärimustekstid on temaatilises järjestuses, Teise maailmasõja järgset perioodi on puutunud põgusalt. Raamatu saatesõnas tunnistab koostaja: „Tahtsin Nabalat portreeterides kokku viia koha- ja kogukonnapärimuse, sest sajandeid paigal püsinud suguvõsad kuuluvad selle maa juurde” (lk 9). Maastiku füüsilise ja vaimse poole sümbioosis moodustub tunnetuslik tervik. Sellele aitavad kaasa fotod (u 240), osa neist pärit hoolega talitel hoitud perekonnaalbumitest, lisades tekstidele konkreetset ja emotsiooni. Kohalikule kodupaigatunnet väärtustavale kogukonnaliikmele on sellel raamatul hellakstegevalt intiimne värving.

Nabala valla rahvas on ühistöös folkloristidega saanud oma suurteose, mille kõrvale võib võrdluseks panna paljusid kogukonnakeskseid raamatuid, koostatud vastavuses kohalike tegijate ning rahastajate hoole ja oskusega, kulu ja kirjadega. Kas mitmeaspektiline suurteos, kogukondliku ideoloogia olemuse esiletõoja, millel pole traditsioonilist ingliskeelset resümeeid ega toimetuskollegiumi, meie teaduspoliitikute hinnangul ikka leiab koha teadustööde lahtris? Teisalt: kas meie riigijuhid ikka advavad, kui oluline on nüüdisajal rahva paigasuhe identiteeditunde säilitajana?

MALL HIEMÄE

UUS EESTI KEELE FONEETIKA KÄSITLUS

Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras. Eesti keele hääldus. (Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016. 287 lk.

Seni on eesti keele foneetika huvilisel ja eriti keeleteadust õppival üliõpilasel XX sajandi teisest poolest lähiminevikuni emakeelsete raamatutena kasutada olnud Paul Ariste 1953. aastal ilmunud „Eesti keele foneetika” (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus) koos kordustrukidega, Mati Hindi 2004. aastal viiendas trükis ilmunud „Eesti keele foneetika ja morfoloogia” (Tallinn: Avita)¹, 1991. aastal Jüri Valge poolt Kalevi Wiigi soome keelest tõlgitud ja täiendatud „Foneetika alused” (Tartu: Tartu Ülikool ja Turu Ülikool) ning Arvo Eegi 2008. aastal ilmunud esimene osa kolmeosalisena kavandatud, ent pooleli jäänud koguteosest „Eesti keele foneetika” (Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Küberneetika Instituut)². Seda pole üleliia palju, millest annab muuhulgas tunnistust foneetikale pühendatud osa puudumine Mati Erealti peatoimetatud kaheköitelisest „Eesti keele grammatikast” (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1993–1995).

Eek iseloomustab oma koguteose eessõnas (lk ix–x) eesti foneetika seisuni: „Mitmed häälikuklassid on põhjalikult uurimata. Kõikehaarava foneetikaraamatu koostamist takistavaid lünki on mujalgi. Vähe teatakse eesti lauseprosoodiast. Süntaktiliste seoste foneetiline uurimine pole õieti veel alanudki. [...] „Eesti keele foneetika” n-õ kiirustav koostamine [on] õigustatav sooviga mitte liigselt üle „normaalaja” pikendada vahemikku eelmise foneetika ilmunisest.”³ Eegi sõnastatud eesmärk

¹ Hindi raamat on süvaõpik üldhariduskoolidele.

² Esimene osa Eegi koguteosest sisaldab lisaks sissejuhatusesele ülevaadet vokaalidest.

³ Ilse Lehiste eluajal püüdsin teda mitu korda ärgitada eesti keele foneetika ülevaate koostamisele, kuid kahjuks tulutult. Või-

on nüüdseks täidetud, kuigi paraku mitte tema enese poolt.

Kõne all olevas uues eesti keele foneetika raamatus⁴ on kuus peatükki. Esimeses peatükis kirjeldab Karl Pajusalu eesti keele häälduse erijoonte kujunemist läänemeresoome ja Balti keeleareaalis. Pire Teras annab teises peatükis ülevaate vokaalidest ning kolmandas peatükis konsonantidest. Neljas ja viies peatükk on pühendatud vastavalt eesti keele sõnaprosoodiale, autoriks Pärtel Lippus, ning intonatsioonile, autoriks Eva Liina Asu. Viimase, kuuenda peatüki eesti keele foneetika ja fonoloogia uurimisloost on kirjutanud kahasse Pire Teras ja Karl Pajusalu.

Mõningaid küsimusi tekitab raamatu pealkiri. „Eesti keele seletav sõnaraamat” annab sõnale „hääldus” järgmise vaste: „hääliku(te) moodustamine kõneelunditega, hääldamine, artikulatsioon”.⁵ Teatavasti jaotatakse foneetikat tavaliselt kolmeks: artikulaatorne ehk hääldusfoneetika, akustiline foneetika ja tajufoneetika. Pealkiri justkui viitaks sellele, et raamat keskendub põhiosas artikulaatorsele foneetikale, aga nii see ei ole. Vokaalide ja samuti konsonantide käsitlus sisaldab artikulatsiooni kõrval sellega võrreldavat ülevaadet ka akustilisest ja tajufoneetikast. Kas autorid on püüdnud sõna „foneetika” pealkirjast puudumisega vältida kokkulangevust Ariste, Hindi ja Eegi raamatute pealkirjadega? Praegune tulemus ei ole võib-olla siiski kõige parem, kus potentsiaalse lugeja jaoks peitub pealkirja taga märksa enam, kui see töötab. Nõustutagu, et näiteks eesti

malik, et tema keeldumise põhjustele viitab äsja toodud tsitaat Eegilt.

⁴ Raamat on teine köide seeriast „Eesti keele varamu”, mille peatoimetajaks on Helge Metslang. Kokku on kaheksaköitelisena kavandatud sarjas tänaseks ilmunud kolm köidet.

⁵ <http://www.eki.ee/dict/ekss/index.cgi?Q=h%C3%A4%C3%A4ldus&F=M> (26. VIII 2017).

keele fonoloogia uurimisloos ülevaade ei haaku hääldusega kuigi otseselt.

Raamatu segmentaalfoneetikale pühendatud osas torkab silma vokaali /õ/ käsitus, mille foneetiline ambivalentsus on üldiselt tuntud. Lk 61 loeme: „/õ/ võib häälduda nii keskkõrge kui ka kõrge tagavokaalina.” Mõned aastad tagasi aga on Asu ja Teras väitnud: „The unrounded back vowel /ɤ/ can be realized depending on the speaker as a mid back vowel [ɤ], a close back vowel [u] or a mid central vowel [ə].”⁶ Näeme, et üks /õ/ hääldamise variante on raamatust välja jäänud, ja pole päris selge, miks. Kas pärast 2009. aastat on selles küsimuses selgunud midagi varasemast erinevat? Ka Mati Erelti, Tiiu Erelti ja Kristiina Rossi „Eesti keele käsiraamat” (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997) muide väldib /õ/ liigitamist tagavokaaliks, kasutades võimalikult neutraalset formulatsiooni („/õ/ on tagavokaalidest tublisti eespoolsem”) ning asetades selle ees- ja tagavokaalide teljel eraldi, kuid pealkirjastamata kategooriasse.⁷ Mis oleks *mid central vowel*’i vaste eesti keeles? Keskkõrge keskvokaal?⁸

Nimetan paari asja, mille puudumine raamatus häirib. Esimene on rahvusvahelise foneetilise tähestiku (IPA) tabel (diagramm). IPA transkriptsioon ei ole Eestis olnud laiemalt kasutusel. On hea, et seda raamatus rakendatakse, kuid aeg-ajalt tekib vajadus kirjapandut võrrelda IPA tabeliga. Viimast tuleb siis praegu otsida veebist. Teine on nimeregister, mille vajadust ehk pole tarvis põhjendada. Kolmas on kõnetrakti skeem. Ilma selleta on eriti just konsonantide kirjeldust tihti keeruline jälgida. Neljas on jooniste ja tabelite loetelu, millest niisugust tüüpi raamatus oleks lugejale abi.

Pisut norimist pisiasjade kallal. Jooniste allkirjad ei ole mõnikord piisavad. Nt joonis 4.1 nõuab nuputamist

⁶ E-L. Asu, P. Teras, Illustrations of the IPA: Estonian. – Journal of the International Phonetic Association, kd 39, lk 367–372.

⁷ <http://www.eki.ee/books/ekk09/index.php?p=2&p1=5> (27. VIII 2017).

⁸ Nii Ariste raamatus ongi (lk 67).

taipamaks, et lühendi 2PK all peetakse silmas sõna teist silpi, mis on pikk ja kinnine. Jooniste 4.1–4.3 all ei nimetata, et tegemist on paralleelselt esitatud ostsilogrammide (mida tänapäeval nimetatakse ka sonogrammideks) ja spektrogrammidega. Joonisel 4.11 on erinevaid kõveraid tähistavad sõnad sattunud üksteise otsa ning on sellisena halvasti loetavad, kui üldse. Viidete vormistamine tekstis pole järjekindel. Lauselõpuline viide esineb mõnikord enne punkti (nt alajaotuse 4.4.8 viimane lause), mõnikord pärast (nt alajaotuse 4.4.9 viimane lause). Hea tava nõuab, et veebiviidetele lisataks ka kuupäev, mil neid vaadati; seda alati tehtud ei ole (nt lk 128). Nendest pisiprobleemidest aidanuks vabaneda nõudlikum toimetamine.

Millised on Wiigi ning Asu, Lippuse, Pajusalu ja Teras raamatute kui kahe kõrgkooliõpiku vahelised erinevused? Wiigi käsitus üldiselt ei ole ühegi keele keskne, kuigi autor toob näiteid soome keelest võib-olla rohkem kui teistest keeltest ning sellesse on originaaliga võrreldes juurde kirjutatud eesti kvantiteedisüsteemi puudutav osa. „Eesti keele hääldus” on eesti keele foneetika ülevaade *par excellence*. Sellisena need kaks raamatut täiendavad teineteist, eriti kui pidada silmas õppetööd: Wiigi teoreetilisele üldkäsitlusele järgneb Asu jt põhjalik sissevaade eesti keele foneetikasse. Viimase sissejuhatuses on sedastatud, et „raamat on mõeldud [ka] laiemale haritlaskonnale” (lk 5), milles julgeksin küll kahelda — üsna spetsiifiline on raamatu tekst praeguselgi kujul. (See ei ole etteheide.)

Thomas Kuhni „Teadusrevolutsioonide struktuuri” (Tartu: Ilmamaa, 2003) järgi võib normaalteaduseks nimetada teadlaste igapäevast tegevust vaatluste ja katsete sooritamisel. See tegevus leiab aset mingi teooria ehk paradigma raamides, mille postulaate tavaliselt kahtluse alla ei seata. Ent uute teadmiste kumulatsioon viib varem või hiljem vajaduseni vahetada üks paradigma teise vastu, mis seletab kogunenud uusi teadmisi paremini kui vana. Nii leiab aset teadusrevolutsioon.

Keeleteaduse harude seas meenutab normaalteadust kõige rohkem foneetika, mida Ilse Lehiste on kunagi nimetanud kõnefüüsikaks. Foneetika käsitluse kirjutamisel varitseb autorit kaks ohtu. Esiteks, foneetiliste teooriate loomine võib fonoloogia tugeva mõju tõttu muudata empiiriliste teadmiste suhtes liialt kaugeks. Nii võivad areneda aastatepikkused vaidlused, millel pole lõppu senikaua, kuni piisav empiiriline alus neid ei toeta. Teiselt poolt võib foneetika käsitlemine muutuda vaatluste ja katsete tegemisel saadud üksiktulemuste loetlemiseks, mida piisavalt ei raamista ükski teooria.

Kolleegi küsimusest ajendatuna ning samuti silmas pidades, et kvantiteedi uurimisele on eesti keele foneetikas pühendatud kõige enam tähelepanu, püüdsin raamatu teksti alusel kokku panna puslet kui vastust küsimusele, mis on välde. Sain järgmise tulemuse. „on keeli, kus on lingvistiline **pikkuskategooria**. Seda nähtust võib [---] nimetada **kvantiteediks** [---] Üldiselt võib terminit *välde* pidada termini *kvantiteet* eestikeelseks vasteks, kuid eesti foneetika traditsioonis on tavaks

mõistega **välde** tähistada kolme kvantiteedikategooriat, mis toimivad pigem segmendiüleselt [---] välde on morfoloogilises süsteemis regulaarselt kasutatav distinktiivne tunnus, mis eristab näiteks teatud sõnatüüpide genitiivi ja partitiivi vorme [---] foneetilised eksperimendid on näidanud, et pigem on **välde domeen kõnetakt** ehk rõhuline ja sellele järgnev rõhutu silp” (lk 131–133, paksu kirja ja kursiivi kasutamine originaalis). See on minu arvates ilus välde määratlus, milles teooria ja empiirilised teadmised on omavahel tasakaalus.

Tänapäevane ülevaade eesti keele foneetikast, autoriteks kolm noorema põlve foneetikut ning üks eesti keele ajaloo ja murrete eriteadlane, on nüüd olemas, mille üle pole võimalik jätta rõõmustamata. Teras kaitses oma doktori väitekirja 2003. aastal Tartu Ülikoolis, Asu 2004. aastal Cambridge'i ülikoolis ning Lippus 2011. aastal Tartu Ülikoolis. Kõige selle taga on paljuski Karl Pajusalu sihipärane tegevus – alates 2000. aastast professorina – foneetika arendamisel Tartus.

JAAN ROSS

SUUDLUSEST TAGUMIKU NÄITAMISENI

Janīna Kursīte. Zīmju valoda: latviešu žesti. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 2016. 304 lk.

Lāti Ülikooli rahvaluuleprofessor Janīna Kursīte-Pakule on erakordselt viljakas autor. Ta on avaldanud uurimusi lāti luule värsitehnikast, lāti mütoloogiast, koostanud rea sõnaraamatuid.¹

Kāesolevas raamatus käsitleb ta lāti mitteverbaalset ehk kehaliigutuste keelt. Kursīte uurib kehakeele seost lāti talurahvakombestiku (kosimine,

pulmad), loodususu ja maatohtrite ravivõtetega. Materjal on ammutatud rahvaluulest, ilukirjandusest, kaas-aegsete mälestustest ja autori tehtud usutlustest. Võrdlusmaterjal diasporaas (Leedu, Venemaa, Valgevene, Ukraina, Poola, Saksamaa) elavate lātlaste kohta pärineb Kursīte korraldatud ekspeditsioonidelt, mille eesmärk on olnud välislātlaste pärandkultuuri talletamine ja uurimine. Eri osa on raamatus pühendatud sõjaeelsete ja tänapäeva Lāti poliitikute žestikeelele, mida näitlikustab raamatu lõppu lisatud rikkalik fotomaterjal. Nii on Janīna Kursīte lugeja ette toonud järjekordse huvitava uurimuse, mille mõningaid teemasid alljärgnevalt lühidalt tutvustan.

¹ Vt L. Vaba, Isevārki sõnaraamat. – SŌNAMU. Janīna Kursīte. Neakadēmiskā latviešu valodas vārdnīca jeb novadu VĀRDENE. Rīga: Madris, 2007. 528 lk. – Keel ja Kirjandus 2007, nr 11, lk 924–926.

Kursite rõhutab, et Euroopaga ühist kultuuriruumi jagades on lätlaste mitteverbaalne märgisüsteem osa Euroopa märgisüsteemist ega erine sellest kardinaalselt. Vahe on nüanssides. Lääne-Euroopast ülevõetud etiketi kõrval püsib lätlastel põlve põlve pärandatud rituaalne žestikeel. Raamatu kandev osa ammutab ainekultuurist, sh kombestikust, rahvalauludest, uskumustest, muinasjuttudest ja muistenditest. XIX sajand, eriti selle lõpukümnendid tõid suuri muutusi lätlaste maailmatunnetusse ja ühtlasi täiendasid nende žestikeelt peamiselt baltisakslaste, kuid ka teiste Euroopa kultuuride etiketikeelega. See tõi kaasa mitteverbaalse keele rituaalse osa taandumise ja etiketi esiletõusu, kus peamine oli teada, mis lubatud, mis mitte, ent polnud enam oluline, miks.

Inimene teeb kätega sadu erisuguseid liigutusi, kuid enamasti ei kuulu need žestide kategooriasse. Ometi on käte roll žestide loomisel ülisuur. Kursite peab võimalikuks, et kätlemine on lätlastel olnud väga oluline rituaalne või tseremoniaalne žest, kuid käe ulatamine teravitamiseks polnud lätlastel, eriti maal, argioludes kombeks (lk 52). Keelgi on äärmiselt liikuv elund, ent osaleb žestide loomisel harva, ehkki on kuulunud ja kuulub üha läti kehakeele instrumentaariumisse, nt „kui vaevab luupainaja, tuleb keelega teha ristimärk” (lk 148). Tähelepanekud kõnelevad sellest, et erinevus Läti linna- ja maarahva kehakeeles kadus XX sajandi lõpuks (lk 41).

Kursite avab taidurlikult läti rahvalaulude sügavat müütilist sisu. Analüüsides vastastikust kummardamist kui austuse ja lugupidamise žesti, osutab ta läti dainale, milles kased ja lepad vastamisi kummardlevad. See ei ole üksnes kunstiline võte, vaid pigem puude kui sugukonna tootemite austamine, leiab Kursite (lk 129–130).

Huvitavaid mõtteid on Kursite esitanud põlvili laskumise ja põlvili olemise kohta. Tegemist ei ole tingimata allaheitlekkust ja alandlikku armastust tõendava ristiuskliku žestiga, leiab autor (lk 111). Läti talumees põlvitas enne külvi-töö alustamist põllu ees, vanad naised

põlvitasid saunas pärast vihtlemist ja andsid suud lavale ja vihale vms. Baltisaksa teoloog, läti kirjasõna arendaja Georg Manzel (1593–1654) ründas oma jutlustes vihaselt läti talurahva põlvitamiskommet, nimetades seda saatana teenimiseks.

Traditsioonilisele läti kombestikule on iseloomulikud paljud tabulised žestid. Näiteks jalaga ukse avamine ja sulgemine on hoolimatuse žest, mis teatud juhtudel võis esile kutsuda lähedase inimese surma (lk 106–107), ristad käed või jalad – kutsud välja ktoonilised vaimud, ristad rinnal käed – äiutad kuradi lapsi (lk 114, 132) jne.

Suuandmine, suudlemine on paljudes Euroopa kultuurides seotud söögi ja joo-giga. Kursite järgi on läti pulmakomme pruudi ja peigmehe suuandmisega viin magusaks teha vana tava, mis viitab viljakusele ja sigilikkusele (lk 116). Eesti pulmakommetes on see aga suhteliselt hiline vene laen, mis hakkas pikkamisi juurduma alles XX sajandil. Seega kirjeldab Oskar Luts faktitruult ja ajastule vastavalt Raja Teele ja Joosep Tootsi pulma, kus pole kibedakarjumist ega viina magustamist suudluste abil.² Mõjub lausa šokeerivalt, et Arvo Kruusemendi filmis „Suvi” (1976) oli komme samasse stseeni sisse kirjutatud: Kiir, kes on just tulnud sahvrist oma hävitustöölt, astub tuppa ja karjub „Kibe!”, mille peale pruutpaar suudleb.

Antižestid on Kursite järgi tagumiku näitamine (lk 136–137) ja terekäe eiramine (lk 197). Tagumik on pärimusliku arusaama kohaselt pahupidi pööratud nägu. Kriitilistes situatsioonides, kus muu lahendus tundus olevat võimatu, näidati tagumikku. Arvati, et see on tugevam põlastamise viis, kuid samal ajal maagiline žest, mis tõrjub kurja ning soodustab sigivust ja viljakust. Teatud

² „[kõster] võtab oma klaasi, tõuseb püsti ja peab tähtsa sündmuse puhul mõnusa kõne [---]. Lõpuks laseb ta noorpaari elada, võtab ise viisi üles, andes peaga märku, et ka teised tõuseksid ja aitaksid laulda. Tuhat korda elagu noorpaar! Ja veel kord elagu nad!” – O. L u t s, Tootsi pulm. Argipäev. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk 104.

juhtudel (jaanipäeval, vihma esilekutsu-
miseks, saagi edendamiseks) – ja mitte
ainult lätlastel – peeti žesti aktsepteerit-
tavaks, koguni soovitavaks. Väljasirutat-
tud terekäe eiramist viljelevad Kursite
tähelepanekute põhjal poliitilised vasta-
sed seimis, s.o Läti parlamentis.

Diasporaas elavate lätlaste juurde
korraldatud ekspeditsioonidel on Kur-
site teinud ohtralt tähelepanekuid ka
välislätlaste kehakeele iseärasuste
kohta. Nii on ta tähele pannud, et Vene-
maa ja Valgevene läti külade mehed
võtavad puhke- ja suitsupause tehes
sisse kükkasendi (lk 27), mis väideta-
valt olevat algselt rändrahvastele ise-
loomulik poos. Novosibirski oblasti läti
meestel on juttu ajades kombeks aeg-
ajalt maha sülitada, millega nad Kursite
arvates märgistavad isikliku ruumi piire
ja demonstreerivad oma tõsimehelikku
olemust (lk 169). Läti venelaste ja teiste
Lätis elavate mittelätlaste kehakeel on
lätlastele omasem ja arusaadavam kui
välislätlaste oma (lk 195).

2008. aastast alates on Kursite seimi
saadik, mis on talle andnud suurepärase
võimaluse lähivaates jälgida ja mõtes-
tada Läti poliitikute kehakeelt. Isiklike
tähelepanekute kõrval on ta kasutanud
fotosid, filmikroonikaid, kaasaegsete
mälestusi jms. Kursite on muu hulgas
võrrelnud Läti presidendi Kārlis Ulma-
nise (1877–1942), Leedu presidendi
Antanas Smetona (1874–1944) ja Eesti
presidendi Konstantin Pätsi žestikeelt
(lk 174). Kursite leiab, et Pätsi iseloo-

mulikumad žestid piirdusid tervitami-
sel peamiselt kübarakergitusega, mida
saatis lugupidav või tseremoniaalne
peanoogutus või käitlemine. Kinokroo-
nikatest näeb ja kuuleb, et avalikel
esinemistel kasutas Päts üksnes häält,
kätežeste peaaegu üldse appi võtmata.
Leedu presidendi Smetona kehakeel
oli vaoshoitud, kuid teatud juhtudel,
rõhutamaks peamist, tõstis ta käe üles.
Ulmanis seevastu pööras suurt tähele-
panu kehakeelele. Ringsõitudel saatis
teda sageli ajakirja Brīvā Zeme ajakir-
janik Konstantīns Karulis (1915–1997)
– muide, tulevase läti etümoloogilise
sõnaraamatu autor –, kes on ühes pike-
mas ajaleheloo kirjeldanud Ulmanise
kehakeelt. Presidendi kehahoiak avalik-
kel esinemistel andis Karulise arvates
tunnistust enesekindlusest või enese-
usaldusest. Tervitades kohtumisele tul-
nud rahvast või alustades kõnet, võttis
ta kaabu tseremoniaalselt peast ja surus
lugupidamise märgiks vastu rinda, leh-
vitas seda elegantselt vms. Ulmanisel
oli kombeks toetada aeg-ajalt oma mõtet
ülestõstetud parema käega – iseloomu-
lik žest paljudele tolle aja Euroopa poliit-
tikutele. Jne.

Kehakeel on põnev teema, mis ei jäta
küll kedagi ükskõikseks. Läti Ülikooli
rahvaluuleprofessor Janīna Kursite on
üllitanud mitmekülgse uurimuse, ja sel-
leski valdkonnas ei valmista ta lugejale
pettumust.

LEMBIT VABA

LÜHIDALT

Viivi Luik. Pildi ilu rikkumise paratamatus. Esseed ja artiklid. Tallinn: EKSA, 2017. 381 lk.

Viivi Luik on uude raamatusse koonandanud ligi 30 aasta jooksul ajakirjanduse jaoks valminud ning erinevateks ettekanneteks sündinud tekstid: 22 seni raamatuna ilmunuta palale järgneb valik varasematesse kogumikesse „Kõne koolimaja haul” (2006) ja „Inimese kapike” (1998) koondatud esseid, ühtekokku 68 kirjutist (sh viis Luige loometeed ja isiklikku elu puudutavat intervjuud). Varasemaid tekste ei ole uuesti avaldamise jaoks kohendatud märkimisväärselt rohkem kui mõne keelenüansi või kõnekeelse fraasi silumine (nt lisapealkirjana esinenud „Mis värk on?” eemaldamine). Ilmumisaega kinnitavad määratlused, nt „praegu”, „uue aasta alul” või „möödunud aasta väga kuumal juulipäeval” (lk 137), on jäänud uuendamata ja imelik on lugeda väidet, et „Ajaloos ilu” ilmus „möödunud sügisel” (lk 350). Ent need piasjad riivavad vaid norijat, kes tajub liigset vaeva selles, kui tuleb lugemine katkestada artikli lõpuleheküljeni lappamisega, teadvustamaks kõnealust hetke. Sest olulisem on see, et kuigi Luik on ise seostanud sõnastamistarvet vahetu ajaga („Igal ajal peab olema kirjanikke, kes sõnades oma aega väljendavad, sest igal ajal on küsimusi, mis kõiki sel ajal elavaid inimesi alateadlikult vaevavad, kuid mida ainult üks inimene, kirjanik, kõikide teiste eest ja kõikide teiste jaoks sõnastab”, lk 177), on ta oma esseede-artiklite tuuma väljendanud piisavalt teravalt, üldinimlikult ja avaralt, et kõnetada eesti lugejat mis tahes ajal.

Nimelt eeskätt eesti lugejat, teda tänuväärselt valgustavalt. Ehkki paljudes riikides elanud Luik mõtiskleb aastaist 1988–2016 pärit tekstides, eriti hilisemates tihtipeale üleüldiselt maailma olude (poliitika, kultuuri, kirjanduse) üle ning selle pinnalt sünteesib sisemist ja välimist kogemuslikku

pilku Eesti seisukorrale, asub raamatust kooruva maailmapildi keskmes just Eesti ühiskond, kultuur, inimene ja maa (viimasel juhul rõhuga keele, mentaliteedi ja saatuse seosel maastikuga). Nagu Luik ise tõdeb: „Äraolek Eestist on mulle andnud Eesti. Oskan nüüd seda maad ja rahvast paremini hinnata, näha tema tugevusi ja nõrkusi.” (lk 25) Seejuures käsitleb ta isegi tumedaid ja problemaatilisi aspekte lugu jutustavas laadis, kohati üsna miniatuurselt ja kujundiliselt (võrdpilte, sümboleid, metafoore, allusioone kasutades) või aforistlikult puänteerides: „Naer on inimese ainus kaitse hirmu ja vägivalda ees” (lk 353). Osa tekste tugineb ka lihtsalt mõne kirjaniku või kirjandusteose ülevaatele või hoopis mingile isiklikule emotsioonile, motiivile, samuti Luige enda loomingus leiduvale episoodile ja kujunditele. Kuna teatud teemade, eriti tänapäeva ühiskonnaga seonduvate puhul (nt väikekoodanlus, raha ja rikkus vs. vaesus, uusarendus, moodne maastikukujundus) võib autori hoiak olla päris sapine, koguni üleolev ja sünge, siis seda intrigeerivamaks osutub raamatu lugemine: kõigega ei saa nõustuda, mõne üheülbalisena mõjuva või mustvalge seisukohaga lihtsalt peabki vaidlema, rikastamaks – või rikkumaks – paljudele kättesaamatuks jäävalt, heaolu ja tasakaalu lubavalt sotsiaalselt positsioonilt nähtud pilti.

B. M.

Zum Beispiel Estland. Das eine Land und vielen Sprachen. Valerio. Das Magazin der Deutschen Akademie für Sprache und Dichtung, kd 19. Koostajad ja toimetajad Silke Pasewalck, Anna Bers, Reet Bender. Göttingen: Wallstein Verlag, 2017. 188 lk.

2015. aasta oktoobris Tartus toimunud rahvusvahelise seminari „Estnisch-Deutsch-Russisch. Literarische und mediale Repräsentationen eines kultu-

rellen Spannungsverhältnisses” ettekannetel põhinev artiklikogumik koon- dab eesti, läti ja saksa teadlaste vaateid Eesti (pealkirjast kaugemale minnes siiski ka Läti) mitmekeelsele kultuuri- ruumile. Avaldatuna koostöös Saksa Keele ja Kirjanduse Akadeemiaga, on kogumik selgelt suunatud saksakeelsele lugejaskonnale ja huvitatud seega Eestist kui Euroopa perifeeria näitest, kus avalduvad mitme kultuuri (sh saksa) kooseksisteerimise võimalused ja võimatused. See tingib ka artiklite vajaduse seletada ikka ja jälle üle sinne ajaloo- line taust, mis on taganud seminari ja raamatu huvitava ainese.

Ehkki pealkiri viitab Eestile kui paljumeelse maa näitele, siis artiklite teemapüstitused ei ole sellega piiratud, vaid seotud pigem rahvuslike identiteetidega, mis on asetatud Baltikumi mitmerahvuselise ja -keelse ühiskonna konteksti. Artiklid sedastavad, et väikeses ühiskonnas kõrvuti olevad keeled ja rahvused ei ole ükssteisest isoleeritud: nende vahel toimub pidev suhtlus ja ülekanne, nii et rahvuslikud ja keele- lised identiteetid muutuvad pidevalt, nende positsioonid ei ole igavesed, vaid vahelduvad poliitilistes ja ühiskondli- kes arengutes. Toimetajad on eessõnas rõhutanud oma soovi tuua lugeja ette käsitlused, mis oleksid võimalikult mitmekesised nii uuritavalt aineselt kui ka artiklite autorite erialaselt ja rahvusli- kult taustalt (kahetsedes, et ühegi Vene autori tekst kogumikku ei jõudnud), ees- märgiga pakkuda tasakaalustatud vaa- det, proovimata sealjuures dialoogi piire kinnistada või lõplikke vastuseid anda (lk 10).

Kogumiku autorid on seega vaadel- nud väga eripäraseid juhtumeid, kus avalduvad keelelised ja rahvuslikud vastuolud ja kitsaskohad või kus on teguriks mitmekeelsus ja -kultuurilisus. Ilukirjandus on üks allikas, mis või- maldab sügavamat ja nüansseeritumat sissevaadet ühe identiteedi kujunemisse ja suhetesse teiste identiteetidega. Poo- led autoritest ongi leidnud selles oma uurimisainese, vaadeldes eesti-balti- saksa armastuslugusid (Liina Lukas),

baltisaksa arenguromaani (Anna Bers), rahvuste erinevat kujutamist sõjajärg- ses ja tänapäeva kirjanduses (Ruth Florack, Olga Bazileviča, Aija Sakova) ja üksikisiku suhet erinevate identiteetidega (Silke Pasewalck). Mitmekeelne ja -identiteediline kontekst autori tea- dus- või kunstiloome mõjutajana on tee- maks Hans Deteringi artiklis Tartust pärit baltisaksa luuletajast Erich von Mendelssohnist ja Terje Looguse teks- tis sellest, mil viisil Juri Lotmani elu Nõukogude impeeriumi piirimail Tartus näitlikustab tema kultuurisemiootikast pärit *tõlke* ja *piiri* mõisteid. Tartu on justkui kultuuride põimingute uurimise katselava: Tartu maastik on fookuses ka Niels Penke uurimuses Raadi kalmis- tust, Ljubov Kisseljova artikkel Bau- douin de Courteney’st pakub mõtteainet keelte staatuste teemal tsaariaja lõpu Tartu ülikoolis. Ehkki kogumikus on olulised ka hilisemad ja tänapäeva arengud, siis peateemat silmas pidades pais- tab Eesti ajaloo kõige rikkalikum periood olevat just tsaariaja lõpp, tollaseid olu- sid vaatlevad veel Karsten Brüggemann (eestlaste kujutamine tsaari-Venemaal) ja Reet Bender (ajaloolisest kolmest kohalikust keelest). Wolf Christoph Sei- ferti artikkel vaeb aga hoopis rahvusliku identiteedi ja muusika suhte kujutamise strateegiaid dokumentaalfilmis.

V. S.

Voldemar Veedam, Carl. B Wall. Purjetamine Vabadusse. Tallinn: Eesti Mälu Instituut, 2017. 333 lk.

1945. aasta sügisel toimus ebatavaline mereretk väikesel rannasõidupurjekal Rootsist Ameerika Ühendriikidesse. Eesti pagulaste elu Rootsis oli muutun- ud ohtlikuks, Nõukogude Liidu emi- sarid nõudsid oma kodanikke tagasi. Mõnisada Saksa sõjaväes olnud Balti- maade põgenikku antigi välja.

Väike tutvuskond Eesti pagulasi Rootsist otsustas ette võtta teekonna Ameerikasse. Raha oli vähe, kuid entu- siasmi rohkesti. Osteti vana rannasõidu- purjekas, millele pandi nimeks Erma, ja

kasutatud mootor, parandati need ära, kavandati pikka ja ohtlikku merereisi. Pardal oli 16 inimest – 7 meest, 5 naist ja 4 last. Hilissuvel algaski mitu kuud kestnud teekond Uude Maailma. Kohale jõuti detsembrikuus, kannatada tuli torme, külma ja lund, söögi- ja veepuudust.

Raamatu on retkel osalenud Vol-demar Veedami jutustuse põhjal kirja pannud ameerika ajakirjanik Carl B. Wall. See on tõeliselt kütkestav, põnevalt jutustatud ja hästi kirja pandud merelugu. Riskantse reisi põhjuseks pole seikluste otsimine ega ka teaduslikud eesmärgid (nagu Kon-Tikil, millega Erma meresõitu on Ameerika ajakirjanduses võrreldud), vaid eluohtlik põgenemine punavõimu eest. Purjeka reisile järgnes veel mitmeid eestlaste ookeaniületamisi väiksematel ja suurematel alustel. Ka minu tädi perekond jõudis Rootsist Kanada rannikule ühel, tõsi küll, ilmselt palju suuremal laeval, kui oli Erma.

Raamatu ilmumine on pühendatud Eesti Vabariigi 100. sünnipäevale. Varem on „Põgenemine Vabadusse” („Sailing to Freedom”) ilmunud inglise keeles mitmetes trükkides USA-s (esmatrükk 1952), Suurbritannias ja Austraalias. „Põgenemine Vabadusse” on kõige enam tõlgitud Eesti-aineline raamat: see on olemas hispaania (avaldatud Meh-hikos ja veel mitmes Lõuna-Ameerika riigis), prantsuse, saksa, norra, taani, rootsi, jaapani, korea, itaalia, araabia, birma, tai, malai, malajalami, marathi, telugu (kolm viimast rahvast elavad Indias) keeles.

Kõne all on olnud ka raamatu põhjal filmi tegemine, stsenaariumi esialgne variant oli juba valmis, kuid filmist ei saanud siiski asja.

„Just sellise teedrajava kindlameel-susega pandi alus ka meie riigile,” on eestlaste ohtliku teekonna kohta öelnud president Truman.

M. J.

Ex(k)odus. Tekst Kaja Haukanõmm. [Pärnu]: K. Haukanõmm, 2017. 64 lk. Suurekaustalise pilkupüüdva trükise pealkiri tekitab esimesel hetkel peas veidi segadust: on see midagi sõna otseses mõttes familiaarset nagu eks-abikaasa koduskäik või tähistab Juudamaa rahva tagasipöördumist ajaloolisele kodumaale? Öigem ongi pigem Teise Moosese raamatu parafraas ehk tegemist on kahe eksiili, 1944. aastal eestlaste põgenemise ja praegu peamiselt üle Vahemere Euroopasse tulvava põgenikevoo pealispindse võrdlemisega. Esimest, mille tulemuste ja järelduste analüüsimiseks meil on juba piisav allikabaas ja ajaline distants, on trükise koostaja Kaja Haukanõmm oma doktoritöös „Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel” (Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012) ka põhjalikult uurinud, teisega, praegu alles toimuva ja raskesti ennustatava kulgemisega on tal tänu oma informantidele ehk lugude jutustajatele kaasajas vahetu kontakt. Kasutatud on ka mitmeid nn egodokumente, arhiivimaterjale, muu hulgas ka Karl Ristikivi päevikut, kirjavahetusi jms, mis toovad esile oma aja vahetuid meeleolusid ja muljeid. Rohkete arvandmete asemel domineerib „Exoduse” (jääksin eelistama seda pealkirja versiooni, mis ka esilehel) tekstis ehe inimlik kogemus, mida kohati aitab esile tuua Raul Kuuse fotovalik. Tegemist on teatud mõttes elamusteosega, mis, jäädes küll asjalikuks ja faktitruuks, üritab kujundlikul moel mõtestada pagulaste teed ja saatust, võrrelda seda, kuidas oli enne ning kuidas on nüüd, püüab teadustöö faktipuru ja statistika kõrval näha konkreetsete pagulaste hinge ning teha selle põhjal mõningaid üldistusi. Muidugi on nende kahe ajastu põgenikelaine vahel suuri erinevusi nii põhjustes kui ka mõjus, needki tulevad esile: näiteks kultuuriline ja religioosne, millest omakorda järeldub praeguste pagulaste vaevalisem või võimatugi integreeritavus uuel asukohamaal. Ent vahest just sellest tulenebki „Exoduse” õilis, ent idealistlik eesmärk: luua paremat mõistmist ning

kasvatada empaatiat võõraid kombeid ja usku kandva meie rannale uhitud sõjapõgeniku vastu. Raamatu kunstiline vorm annab selleks kahtlemata eelise isiklikku suhtumist tagaplaanile suruva teadusliku diskursuse ees. Seega – meie käes on raamat kui kunsttükk, *Gesamtkunstwerk*.

Näib siiski mingi ebakõla valitsevat eksiili, paguluse kui iseenesest traagilise ja traumeerivaid kogemusi pakkuva kodumaast lahtijuurduva eluviisi ning sellise kenitleva snobismi vahel, millest on ajendatud raskesti loetavas impresumis kirjaverekkondade (Dolly, Joanna Sans Nova) autoriõiguste ülestähendused. Kuid kui tegemist on ilu- või kinke- raamatuga – siis miks ka mitte.

JANIKA KRONBERG

Marju Kõivupuu. Loomad eestlaste elus ja folklooris. Tallinn: Tänapäev, 2017. 342 lk.

Folklorist Marju Kõivupuu lahkab oma raamatus küsimust, millised on olnud eestlaste suhted loomadega, vaadeldes nende avaldumist pärimuses: kombe- ja usundikirjeldustes, loomadega seotud uskumustes, kõnekäändudes, keelen-dites jne. Erinevalt loodusteaduslikust käsitlusest tähendab see loomade vaatlemist inimese seatud mõõdupuu järgi: on kodu- ja metsaloomad, hirmsad ja õnnetoivad loomad, kõrvuti on tegelikud ja mütoloolilised olendid. Sedamööda on ka raamat jagatud temaatilisteks peatükkideks, lisaks on käsitletud loomi erinevates funktsioonides, mida inimesed neile on omistanud: ende- ja ohvriloomad, lemmikloomad, loomad haiguste põhjustajate ja nende ravijatena. Kõiki eesti elukaid raamat küll ei puuduta: linnud ja kalad on autori vaatest pigem välja jäänud, teisalt pole kõik tavalised loomad (nt metskits) pärimusse märkimisväärset jälge jätnud, andes tunnis-

tust looma ja inimese vahelisest neutraalsest suhtest (lk 12).

Raamat ei ole kitsalt folkloristlik vaade loomadele eesti kultuuris. Kõivupuu lähenemine on populaarsem ja laiem, pakkudes pärimusliku ainese vahele ka loodusteaduslikke ning kultuuriloolisi fakte meilt ja mujalt (mõni peatükk kaugeneb pealkirjas seatud kitsendustest „eestlaste” ja „folkloor”). Kõivupuu pikib teksti ohtralt näiteid ajaloost (arheoloogiast kroonikateni), põnevaid pärimustekste ja ka tähelepanekuid tänapäevast, tuues mitmeid elulisi ja folkloorinäiteid enda või oma üliõpilaste välitöödelt, meediatekstidest rääkimata.

Raamatus käsitletud loomadest enamikku linnaelanik igapäevaselt enam ei kohtagi, ka kunagi tavaliste taluloomade nägemine tekitab inimestes ootamatut elevust (lk 114). Inimeste-loomade suhetest on aga sootuks taandunud kunagised rikkalikud rituaalsed, maagilised kihistused, mis põimisid looma- ja inimelu hoopis suuremaks tervikuks. Seda mitmekesisust loomadega suhtlemisel tuletabki Kõivupuu lugejale meelde, kui ta jutustab, mil moel mõistatuste mõistatamine puutub tähniliste tallede sündi (lk 172) või miks orava nägemine maja katusel halb on (lk 187). Ent nagu autorgi sedastab, on pärimus ja rahvakombed pidevas muutumises, mida Kõivupuu illustreerib teda varasemaltki huvitanud surmakultuuri kaudu: ohvriloomade peatükis kirjeldatakse nt arheoloogilisest ainesest teada tava loomi-linde inimestele hauda kaasa panna või alles hiljuti kadunud kommet matuste puhul peieteks sulgloom tappa. Teisal aga esitatakse olukorda überpöörduvalt: lemmikloomi maetakse tänapäeval kohati nagu inimesi, mälestades neid hauakivi ja peiesöömaajagagi (lk 326).

V. S.

LÜHIKROONIKA

- 1. novembril korraldas kohanime-nõukogu Paides XV Eesti kohanime-päeva. Kohanimenõukogu liikmed, aja-loolased, genealoogid ja koduloolased kõnelesid kodukandi (Järva-Jaani ja Paide linna) kohanimedest. Peeter Päll rääkis kohanimedest haldusreformi pöö-rises ja Marje Joalaid tutvustas Ambla kihelkonna kohanimesid.

- 1.–2. novembril toimus Tartus Eesti Kirjandusmuuseumis ja Eesti Rahva Muuseumis lasteaiaõpetajate eesti keele õppeseminar „Mäng on väikese inimese töö”. Seminari eesmärk oli tutvustada lasteaiaõpetajatele võimalusi emakee-lepõhiste kultuuriväärtuste kujundami-seks. Esimesel päeval kirjandusmuu-seumis esinesid Haide Männamäe ja Toomas Tross (Piip ja Tuut Teater), Ülle Kuusik (Hariduse Tugiteenuste Kes-kus), Helena Grauberg (Tartu Mängu-asjamuuseum), Astrid Tuisk (EKM), Pille Arnek (kirjastus Avita). Eesti Rahva Muuseumis esines Janika Oras (EKM) ja toimusid praktilised töötoad: Virve Tuubel (ERM) juhendas töötuba keelekatla näitusel ja Mare Kitsnik (TLÜ) juhendas töötuba „Keelemängu rõõm”.

- 1.–3. novembrini peeti Eesti Rahva Muuseumis ja Eesti Kirjandusmuu-seumis viies Eesti digihumanitaaria konverents „Avatud litsentsid, avatud sisu ning avaandmed digihumanitaaria arendamise võimalusena”. Sel aastal oli konverentsi fookuses teabe võimalikult avatud kättesaadavus, see teema oli olu-line seoses Eesti Euroopa Liidu Nõukogu eesistumisega, olles üheks sammuks Eesti avatusele suunatud digitaalse visiooni juurutamisel ja rahvusvahelisel levitamisel humanitaarvaldkonnas.

- 3. novembril toimus järjekordne sarja „ERA tuleb külla” üritus: Setomaal

Seto tsäimajas Värskas esinesid Andreas Kalkun („Setode „avastamisest” ja seto rahvaluule kogumise algusest”), Kärri Toomeos-Orglaan („Kirillitsas kirja pan-dud seto jutusõ”) ja Inge Annom („Lutsi maarahvast”).

- 3. novembril tähistati Tallinna Üli-kooli humanitaarteaduste instituudi ja Emakeele Seltsi kõnekoosolekuga rakenduslingvistika professori Krista Kerge 65. sünnipäeva. Ettekannetega esinesid Halliki Põlda („Urija kriiti-line pilk juhendamist kirjeldavatele tekstidele”), Helin Puksand („Eesti kool ja emakeeleõpetus”) ja Merilin Aruvee („Tekstid põhikoolis: kirjaoskuse sõlm-küsimusi”).

- 8. novembril Tartu Loodusmajas toimunud V looduskirjanduse seminaril „Kalad ja linnud” oli külas kirjandus-teadlane ja Baturini-spetsialist Ann Viisileht.

- 10. novembril pidas Tallinnas Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadusseminaril „Haigus kui nähtus ja metafoor Madis Kõivu dramaturgias” ettekande UTKK teadur Piret Kruus-pere. Kirjanik Madis Kõiv on ühes usut-luses end määratlenud kui nn kahe elu invaliidi. Esineja vaatles haiguse kju-tamist eeskätt kirjaniku draamaloomin-gus, nt haigusega (tiisikuse, neurooti-liste vaevustega) seostuvaid motiive: kehalisus, trauma ja traumaatiline mälu, hirm ja paanika, invaliidsus, iivel-dustunne ja oksendamine.

- 10. novembril esinesid Viljandimaal Kärstna mõisas ettekannetega ERA tea-durid (sarjas „ERA tuleb külla”): Risto Järv („Eesti Rahvaluule Arhiivist ja eesti rahva muinasjuttudest”), Inge Annom („Hundi patutunnistus”. Zanripiirid loomamuinasjuttudes”), Kärri Toomeos-Orglaan („Naise tegelaskujust Eesti

imemuinasjuttudes”) ning Rein Saukas kahe ettekandega („Jakob Hurda kaastöölised Tarvastu ja Helme kihelkonnas” ja „Vanasõnu ja mõistatusi”). Seminar korraldati koostöös Mulgi Kultuuri Instituudiga.

- 10. novembril toimus Tallinna Ülikoolis esimene TÜHI *pop-up* seminar, kus tutvustati Tartu Ülikooli emakeeleõpetuse professori Martin Ehala vastset raamatut „The Signs of Identity: The Anatomy of Belonging” (New York: Routledge, 2017). Autor on välja pakkunud uue algupärase identiteediteooria, mida ta nimetab identiteedi märgiteooriaks. Selle kohaselt on iga identiteet oma olemuselt märk, nii nagu märgi mõistet kasutatakse semiootikas ja keeleteaduses. See tähendab, et identiteedil nagu teistelgi märkidel on kaks poolt – tähistaja ja tähistatav. Raamatut analüüsisid TLÜ õppejõud Liisi Keeudus, Daniele Monticelli, Marek Tamm ja Aaro Toomela.

- 10.–11. novembril peeti Tallinnas Eesti Rahvusraamatukogus ja Tallinna Linnaarhiivis reformatiooni 500. aastapäevale pühendatud konverents „Reformatsioon – tõlgendused ja tõlked”. Esinesid preester Philippe Jourdain, Tiina Kala, Kaspar Kolk, Jüri Kivimäe, Madis Maasing, Kristi Viiding, Janika Päll, Meelis Friedenthal, Jonas Jakobson, Krista Kodres, Merike Kurisoo, Katre Kaju, Kristiina Savin, Iveta Leitane, Tiitu Reimo, Toomas Siitan ja Priit Rohtmets.

- 13. novembril tähistati Tartu Ülikoolis ajakirja *Journal of Ethnology and Folkloristics* 11. sünnipäeva sümposiumiga „Humanitaaria rahvusvahelises ja rahvuslikus teadusruumis”. *Journal of Ethnology and Folkloristics* loodi 2007. aastal Tartu Ülikooli, Eesti Rahva Muuseumi ja Eesti Kirjandusmuuseumi ühise ajakirjana. Etnoloogia ja folkloristika kõrval avaldatakse uurimusi museoloogiast ning kultuuri- ja sotsiaalantropoloogiast.

- 14. novembril sõitis ERA külla Viljandimaale. Kolga-Jaani koolis esinesid Janika Oras („Kolga-Jaani kuulsused

Eesti Rahvaluule Arhiivis”), Astrid Tuisk („ERA tänapäeval: andmebaasid ja rahvaluule kogumine”), Sæde Tatar („Julged unistused”) ja Aado Lintrop („Üks mansi jutt ERA soome-ugri kogudest”).

- 17. novembril peeti Tallinna Ülikoolis 13. muutuva keele päev teemal „Püsivus ja muutuvus keeles”. Teemapäevaga tähistati TLÜ eesti keele professori Reili Arguse 50 aasta juubelit. Esinesid Mare Kitsnik („Eesti keele kui teise keele funktsionaalne ja lingvistiline areng”), Rita Anita Forssten, Liljana Skopinskaja („Comparative analysis of idiom selection between two Estonian form 6 EFL textbooks from 1982 and 2014: Reflecting changes in idiom teaching”), Éva Dékány („New relative clauses in Khanty”), Ekaterina Georgieva („Modal non-finite clauses in Udmurt”), Heiki-Jaan Kaalep („Netikeele kirjakeelestumisest”), Helle Metslang, Külli Habicht („Kirjakeel läbi sajandite: vahekeelne, emakeelne või midagi kolmandat”), Liina Pärismaa („Lauseeituse vormivalikutest XVII–XVIII sajandi põhjaeesti kirjakeeles”), Natalia Vaiss („Kui „partitiivsed” on partitiivverbid? Keeleõppija vaatenurk”), Carl Erik Simmul („Kontekstuaalsed konverbid eesti kirjakeeles: *des-* ja *mata-*vormi polüsemias”), Andra Rumm („Eriküsimate vastused eesti suulises suhtluses”), Renate Pajusalu, Maria Reile, Piia Taremaa, Tiina Nahkola, Tereza Špongolts („Relatiivlauseid ruumiliste viitevahenditena eesti, soome ja vene keeles”), Virve-Anneli Vihman, Marilyn Vihman („„Lähme mints”: ühest produktiivsest morfofonoloogilisest mallist”), Annika Hussar, Tiina Rüütmaa („Muutuv keel ja eesnimed”), Evar Saar („Võrumaa suurtaalude põllunimedest”), Mariko FASTER, Hipp Saar („Eesti lehmanimedest”).

- 17. novembril käis ERA külas Kodaveres. Koostöös Juhan Liivi Muuseumiga korraldati seminar, kus esinesid Ave Goršič („Killukesti ERA ajaloo”), Liina Saarlo („Rahvaluulekogud kogukonnale: Kodavere veebivärv”), Mall Hiimäe („Lõevuke, piäske ja teised

linnud Kodavere rahvapärimses”) ja Astrid Tuisk („Lapsepõlv, mängud ja mängimine”).

• 21. novembril peeti Eesti Kirjandusmuuseumis valgevene rahvakultuuri tutvustav seminar, kus Alena Leshkevich pidas ettekande teemal „Valgevene vastlanädal tänapäeval ja selle lokaalsed erijooned”.

• 21. novembril toimus Tallinna Tehnikaülikoolis konverents „Mitu sammu on terminitööst kõrgkooliõpikuni?”, mille korraldasid Haridus- ja teadusministeerium, SA Archimedes ja Eesti Rakenduslingvistika Ühing. Esinesid Piret Kärtner ja Asse Sild (HTM), Kadri Sõrmus ja Kelly Parker (HTM), Arvi Tavast (Qlaara Labs), Toivo Järvis (Eesti Maaülikool), Mart Noorma (TÜ), Ivo Volt (TÜ kirjastus), Toomas Hiio (Eesti Sõjamuuseum), Andres Arend (TÜ) ja Ülle Sihver (Eesti Maaülikooli keelekeskus).

• 22. novembril toimus Tartu Loodusmajas VI looduskirjanduse seminar „Kalad ja linnud”. Arutluse all oli Tomas Bannerhedi romaani „Kaarnad”, mõtiskleti ka lindude erisuguste rollide üle kirjandusteostes üldiselt.

• 23.–24. novembril korraldati Tartus konverents „Kvantitatiivne pööre keeleteaduses – mis saab teooriast?”. See oli viies konverents sarjast „Teoreetiline keeleteadus Eestis”. Kutsutud esinejad olid professor Martin Ehala (TÜ, Helsingi ülikool), kes pidas videoettekande „Metroolingvistika olemus ja selle kriitiline analüüs”, Virve-Anneli Vihman (TÜ, „Mida saavad lapsed meile öelda teooria kohta?”) ja Liina Lindström (TÜ, „Kvantitatiivne dialektoloogia ja keelekontaktid”). Ettekannetega esinesid Haldur Öim („Teoreetiline keeleteadus ja kvantitatiivsed meetodid”), Ene Vainik („Kas inimnäoline keeleteadus on võimalik”), Marge Käsper („Unistus „Automaatsest diskursuseanalüüsist” ja selle arendusi võrdlemise tarvis prantsuse keele kontekstist”), Merike Jürna („Empiiriline vajadusanalüüs paralleelkeelsuspoliitika taustal Kopenhaageni ülikooli näitel”), Mare Kitsnik („Õppija-keelekorpus – kas imevahend eesti keele

kui teise keele õppe arendamiseks?”), Pille Eslon, Kais Allkivi, Jekaterina Trainis („Mis saab teooriast? Mõtteid lingvistilise klasteranalüüsi näitel”), Aimi Pikksaar („Introspektsioon, katsed ja mitmemõõteline statistika polüseemia uurimisel”), Kristi Lõuk („Inimuuringutest ja eetikakomiteest”), Mari Uusküla („Loetelukatse ja nimeandmiskatse psühholingvistika meetodina – röö mud, mured ja piirangud”), Arvi Tavast („Kvantitatiivse leksikaalse ressursi andmemudel: kompromiss soovide ja võimaluste vahel”), Mari Kruse („Keeltevahelise transferentsi empiirilise uurimise võimalustest kvalitatiivsete ja kvantitatiivsete meetoditega”), Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Muischnek („Kasutussagedus keelesüsteemi defineeriva tunnusena”), Eva Liina Asu-Garcia, Pärtel Lippus („Kvantitatiivsus foneetika – kas saame rääkida pöördest?”), Peeter Tinitis („Replikatsioonikriisist ja selle mõjust teadusele väikes kogukonnas”), Mari Aigro („Teooria kaitseks”) ja Jane Klavan („Kognitiivne keeleteadus arvude rägastikus”). Doktorantide sessioonil esinesid Anton Malmi, Olga Loitšenko, Maria Reile, Helen Hint, Andra Rumm, Merli Kirsimäe ja Anu Kalda.

• 24. novembril leidis sarjas „ERA tuleb külla” aset seminar Paides, mille ERA korraldas koostöös SA Ajakeskusega Wittenstein ja Järvamaa Muuseumiga. Esinesid Risto Järv („Eestimaa südamest ja rahvaluulearhiivist”), Mari-Ann Rimmel („Meenutusi Järvamaa kohapärimuse teekonnast arhiivianndmebaasi ja raamatusse”), Liina Saarlo („Rahvaluulekogud kogukonnale: Kesk-Eesti pillilugude ja Peetri regilaulude veebivärvad”) ja Janika Oras („Kohtumised laulumaaailmades”).

• 28. novembril toimus Tallinnas Eesti Keele Instituudis sügisseminar „Soome-ugri kirjasõna muutuv asjas”. Esinesid János Pusztay (Loránd Eötvösi ülikool, Budapest; Filosoof Konstantini ülikool, Nitra, „Keele arendamise ja säilimise vahend: terminoloogia”), Jaak Prozes (Fenno-Ugria Asutus, „Venemaa soome-ugri rahvaste rahvuskeeled XXI sajandi ajakirjanduses ja kirjanduses”),

Sven-Erik Soosaar (EKI, „Kasutamata võimetus – Vikipeedia kui soome-ugri keelte arengumootor”), Heikki Hurta (Kodumaa Keelte Keskus, Helsingi, „Soome murrete sõnaraamat muutub ajas”), Jack Rueter (Helsingi ülikool) ja Olga Erina („Ersän sanaston rikastumiskeinot, viime vuosikymmenten sanakirjoissa ja sanastoissa”), Heinike Heinsoo (TÜ, „Kuidas kirjutada? Mida kirjutada? Kellele kirjutada? Mõtteid seoses vadjaga kirjakeelega”), Jüri Viikberg (EKI, „Õpetlik murdegrammatika. Pilk lähteainesele”), Ellen Niit (TÜ, „Märksõnadest Saaremaa murdesõnastikus”) ja Sulev Iva (Võru Instituut, „Võro kiil internetih”).

- 28. novembril toimunud Eesti Kirjandusmuuseumi teisipäevaseminaril kõneles Aimar Ventsel teemal „Mõtteid välitöömaterjalide interpreteerimisest”.

- 29. novembril Tallinnas peetud Hõimuklubi õhtul „Saami poliitika ja kodanikualgatused Soomes” esinesid Soome saami parlamendi Sámediggi liikmed Pentti Pieski ja Áslat Holmberg ning Soome saami noorteühenduse SSN esinaine Petra Laiti. Nad tutvustasid saamide kui Soome põlisrahva poliitilist elukorraldust ja kodanikuühiskonda ning andsid ülevaate sellest, mis on praegu kõige aktuaalsemad teemad saamide jaoks.

- 29. novembril Tartus toimunud Õpetatud Eesti Seltsi koosolekul esines Sten-Erik Tammemäe teemal „Soome ja eesti teaduslike seltside koostööst aastatel 1918–1940”. Ettekandja käsitles teaduslike seltside vahelise koostöö mooduseid ja näiteid nende avaldumisest erinevates valdkondades, samuti vaatles ta sidemete tugevnemist sajandi algusest alates kuni nende katkemiseni Teise maailmasõja sündmustega ning seda, mil määral sidemete tihedus valdkonniti erines.

- 29. novembril pidas Mihály Hoppál Tartus külalisloengu „Influence of the

Tartu-Moscow semiotic school on Hungarian ethnosemiotics”. Ürituse korraldas kultuuriteaduste ja kunstide doktorikool.

- 29. novembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis Eesti-uuringute Tippkeskuse biograafika töörühma seminar, kus esines Kairit Kaur teemal „Baltisaksa autobiograafiatest kuni ca 1840. aastani”.

- 29. novembril korraldas ERA koos MTÜ-ga Eesti Kohapärimuse Keskus sarjas „ERA tuleb külla” Raplas seminari. Esinesid Kadri Tamm („Matthias Johann Eisen ja tema rahvaluulekogu”), Ave Goršič („Killukesed ERA ajaloo”), Mari Sarv („ERA virtuaalsed sisse- ja väljapääsud”), Jüri Metsalu („Meeleolukaid momente ERA kohapärimuse töörühma välitöödel”) ja Mall Hiimäe („Hingedaeg meie looduses ja rahvapärimuses”).

- 30. novembril toimus Eesti Kirjandusmuuseumis Akadeemilise Rahvaluule Seltsi 15. sügiskonverents „Välitööd väärtuste skaalal”. Esinesid Mall Hiimäe („Ood osalusvaatlusele”), Anu Korb („Siberi välitööpäevikud arhiivis ja valikutest nende publitseerimisest”), Madis Arukask, Eva Saar, Käbi Suvi („Välitööd Venemaa keelesugulaste juures: muutuvad olud, püsivad väärtused?”), Marika Alver, Liina Lepik („Terroristid või ususekt: Eesti Kunstiakadeemia ekspeditsioon 1949. aastal küüditatute jälgedes Siberisse”), Hanna-Maria Mets, Marija Toomjõe, Rauno Juntson, Karl-Johannes Kõiv („Välitööpraktika Mõnistesse ja Setumaale”), Mare Kalda („Meemimered ja viraliväljad. Internetimeemid rahvaluulekogu ja töölaual(e)”), Anastasiya Fiadotova („Etic and emic approach to values in humour research fieldwork”) ja Alena Leshkevich („Researching calendar holidays in modern Belarus: Traditional festivals, performative practices and intangible cultural heritage”).

KAITSTUD DOKTORITÖÖD

• 10. novembril kaitses Nikolai Anisimov Tartu Ülikoolis doktoriväitekirja „Диалог миров в матрице коммуникативного поведения удмуртов” („Maailmadevaheline dialoog udmurtide kommunikatiivse käitumise maatriksis”). Juhendajad: vanemteadur Madis Arukask (Tartu Ülikool), dotsent Galina Gluhhova (Udmurdi riiklik ülikool, Venemaa). Oponendid: dr Aado Lintrop (Eesti Kirjandusmuuseum), dr Jelena Popova (Udmurdi ajaloo, keele ja kirjan-duse instituut, Venemaa).

Väitekirja oli pühendatud suhetele surnute ja elavate maailma vahel udmurdi traditsioonilises kultuuris ruumiliste ja ajaliste representatsioonide kontekstis. Võttes näiteks sünni ja surmaga seotud pererituaalid, vaatles autor udmurtide sakraalset ja argist kommunikatiivset käitumist. Isiku sünni ja surm tugineb maailmade läbitavuse kontseptsioonil (vastsündinu tuleb teisest maailmast, aga surnu lahkub sinna), eeldades sakraalset kontakti teispoolsuse ja selle asunikega.

Uurimus avas udmurdi kultuuri uusi tahke (terminoloogia, rituaalne praktika, mütoloolilised representatsioonid), mida polnud varem puudutatud ega põhjalikult käsitletud. Paljudetele uuritud nähtustele leidis autor paralleele nii soome-ugri keelkonnas kui ka Euroopas ja Aasias ning see annab tööle laiema geograafilise mõõtme ning võimaldab hinnata edaspidise teadustöö perspektiive.

• 10. novembril kaitses Tatjana Alõbina Tartu Ülikoolis etnoloogia erialal doktoriväitekirja „Трансформация марийской религиозной традиции в постсоветский период” („Mari religioossete traditsioonide muutused nõukogudejärgsel ajal”). Juhendajad: prof Art Leete (Tartu Ülikool), prof Galina Purõnõtševa (Volga riiklik tehnoloogia-ülikool, Venemaa). Oponendid: dr Eva Toulouze (Tartu Ülikool, INALCO), dr Tatiana Minnijakhmetova (Innsbrucki ülikool, Austria).

Soome-ugri kultuur on üks neist, kus animistlik maailmavaade avaldub siia-maani igapäevaelu toimingutes. Väitekirjas tõestati, et mari animistlikud traditsioonid elavad edasi ja on säilitanud oma näo ka XXI sajandi globaliseerivas ühiskonnas. Alates 1990. aastatest on mari animism läbi teinud taassünni ja seda on ka ametlikult tunnustatud, on toimunud n-ö paganluse renessanss. Väliuuringute materjalidel põhineva teadusliku uurimise tulemusi saab kasutada kultuuridevaheliste küsimuste reguleerimisel neil aladel, mida iseloomustab religioosne mitmekesisus.

• 17. novembril kaitses Janet Laidla Tartu Ülikoolis doktoritöö „Ajalookirjutust mõjutanud tegurid varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal” („Factors influencing early modern historiography in Estland, Livland and Courland”). Juhendajad: emeriitprofessor Tiit Rosenberg (TÜ), dotsent Enn Küng (TÜ). Oponent: professor Jürgen Heyde (Martin Lutheri ülikool, Halle-Wittenberg, Saksamaa).

Ajalookirjanduse ajaloo uurijale on kroonika oma ajastu ajaloo teadmiste ja ajaloo idee peegeldus. Teda huvitab autori isik, tema motiivid, kroonika valmimisega seotud asjaolud, kroonika allikad ja selle edasine saatus ajaloomaastikul. Doktoriväitekirja sisaldab seitset sissevaadet varauusaegsesse ajalookirjutusse, uurides ühiskondlike tegurite (võim, sõda, trükikunsti levik), Lääne-Euroopast tulnud ideede (ajaloo idee, antikvaarne liikumine, gootitsism) ning autori individuaalse allikavaliku mõju ajalookirjutusele Eestimaal, Liivimaal ja Kuramaal. Kokkuvõttes tõdes autor, et Eestimaal, Liivimaal ja Kuramaal ajalookirjutajad võtsid vastu erinevaid Lääne-Euroopas levinud ideid ning lugesid uuemat kirjandust, kuid nende endi keskelt ei kerkinud esile ajaloolast, kes oleks olnud üle Euroopa tuntud. Dialoogis Euroopa kultuuri keskusega jäädi pigem vastuvõtjaks kui võrdseks partneriks.

ÕNNITLEME!

9. XII **Jaak Jõerüüt**, kirjanik, diplomaat – 70
19. XII **Elvi Lumet**, tõlkija – 85
28. XII **Huno Rätsep**, keeleteadlane – 90
Aet Varik, tõlkija – 50
29. XII **Leonhard Lapin**, kunstnik, kirjanik – 70
30. XII **Kalle Kasemaa**, tõlkija, teoloog – 75

KOLLEGIUM

Epp Annus, Martin Ehala, Cornelius Hasselblatt, Tiit Hennoste, Eda Kalmre, Johanna Laakso, Helle Metslang, Sirje Olesk, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Raimo Raag, Jaan Undusk, Ülo Valk, Mart Velsker, Märt Väljataga, Haldur Õim

TOIMETUS

Peatoimetaja	Johanna Ross johanna@keeljakirjandus.ee
Keeleteadus	Maria-Maren Linkgreim maren@keeljakirjandus.ee
Kirjandusteadus	Brita Melts brita@keeljakirjandus.ee
Kultuurilugu, folkloristika	Mall Jõgi mall@keeljakirjandus.ee
Tegevtoimetaja	Vivian Siirman vivian@keeljakirjandus.ee
Tehniline toimetaja	Tiina Hallik tiina@keeljakirjandus.ee
	Astrid Värv astrid@keeljakirjandus.ee

TOIMETUSE AADRESS

Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn
Telefon 6449 126
<http://keeljakirjandus.ee>

Keelt ja Kirjandust on võimalik tellida telefonil 6177 717 või võrguaadressil <http://tellimine.ee/ajakirjad/keel-ja-kirjandus>

Ajakiri kuulub Euroopa Teadusfondi ja Norra Teadusandmete Keskuse registrisse ERIH PLUS, andmebaasidesse Linguistics & Language Behavior Abstracts (LLBA, ProQuest), MLA International Bibliography (Modern Language Association), Scopus (Elsevier) ja Ulrich's Periodicals Directory, digitaalarhiividesse CEEOL (Central and Eastern European Online Library) ja DIGAR (Eesti Rahvusraamatukogu) ning Alalise Rahvusvahelise Lingvistide Komitee valikbibliograafiasse „Linguistic Bibliography”.

Ajakiri ilmub Eesti riigi ja Eesti Kultuurkapitali toetusel.
Trükk: AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn.